

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENEVE (Suisse)

„ՀՈՅ ՅԵՂԱՓՈՒՄԿԱՆ ԳՆԱՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՊՕՒԻՍՂ ԵՒ ԳՆԱՆՈՒՆԵՐԸ

Խրատական ու միաժամանակ խորապես վճատեցուցիչ է մասնութեան, Տասարակական ըմբռնութեան հիմնաւորը հակադրութիւնը, որ գոյութիւն ունի Պօլսի ու քաւասանների մէջ։ Ղեկավարելու, առաջնորդելու, խնամելու հուշան կենտրոնը, որ ազգային ներքին հոգեկան կենտրոնի վարիչ մարմիններն են բազմաձև «ազգընտիր» պատրիարքով, ազգային ազնուազնների ժամերին մեծ մասամբ ցոյց է տւել մի արատաւելի բժամատութիւն, բացարձակ ու խղճուն անճարտութիւն ըմբռնելու պատմական օրերի հրամայողական պահանջները։ Հայ ժողովրդական շահերի խղճմիտ լուսաբանութիւնը, նրանց առաջդրած գերազանցորեն կենսական խնդիրների լրջութիւնը միշտ խուսափել է «ազգային վարիչ մարմինների» կարողութիւնից և թիւրքահայ ժողովրդի ամբողջութեան, քաւասանական վաստակաւոր ու առաւելագոյն հայութեան անունից՝ ճամբարակող Պօլսի ազգայինները յաճախ երևան են բերել ազնուցուցիչ կուրուքիւն և բար անտարբերութիւն դէպի քաւասան։ Նրանք անկարող են հանդիսացել լսել հայութեան խղճմանքի հզոր ձիւղը, նրա սրտի փոփոխութիւնը, սեռնել նրա սրտի ցաւազին կեկուռներն ու հոգու խոյանքները՝ Հողի, վաստակի, բրտիների անուշ ու հեղ մրմունջը, ինչպէս և անհրաւումեան զեմ ծառացող ժողովուրդի ցարկոտ ու հզոր ազդակը՝ մեծաւ մասամբ անյուր և ձայնել Բոսֆորի փեղում և արածօրէն մարել է հայկական առփաստաններում ու խաւարումն ձորերում։

Սմիթայութեան, ազգայութեան և՛ազգայութիւն, թէ ազգայութիւն առկալարներ յարողաբար իբր են փոխանցել այսպէս հոգւած «ազգին ինձամակալութիւնը», ազգային սրահի պատերը թմբաբարել են անմեղ ճառերով, միշտ յանուն հայ ժողովրդի և անցել են կասաբան պարտի լրջուն գիտակցութեամբ։ Հզարա ու երջանիկ ժպիւտ չբնութեաններին, Նիզիլի, անգղային անգիտակցութիւնը հայ աշխարհի իրական կարիքները, մեծամիտ և ըմբռնաբացուցիչ արհամարհանք դէպի հեռու հայրենիքում լռելիայն աքնաղ ու ստեղծագործող ոյժերը, դէպի այն անանուն, անսուն, անփոքր ու ապերջանիկ

վարպետները մեր վազալարշարչուի, — ահա «ազգին ինձամակալութիւնը» ստանձնած ազգայինների ողբալի մասշտաբիւնը, ահա նրանց հասարակական արժեքը։

Եւ պատրիարքները, այս մեր հոյակապ ու պերճ Ամենապատիւները, միշտ ժողովրդաւոր, առկալար, հայ առաւելաներն ու հայ վաստակին խորապէս դիտակից, աւեր ու խոպան քաւասան շահերին հզոր սխոյան են բեր արատաւում են իրենց համաւաւոր Ռիսալ ու անգրանիկ խօսքը հուճ-Գոփուի Մար-Եկեղեցում, բայց բաւական է բազմեն պատրիարքական մեղի գահի վրայ և ահա ժողովութեան են ժաւնում վարժապետներ, Հայրիկի ու Երկաթէ Պատրիարքի կուռ աւանգութիւնները, ու նրանց հետ և՛ քաւաս և՛ առկալար սկզբունքներ, և՛ Հայ՝ և՛ Լաւալան Լաւալանաւ... Բիւրանգիտելու, մանր ու մեծ բանակներին այս լիար անդուն, իր նպովան ոգին հեշտութեամբ է սեղաւորում և հայ սեւազգիի վերարժուի ծաղկերում, զեռ երկի համեռ, պարկեշտ հոգևորականի համաւ վայելող կրօնաւորը գաւնում է մի ինչպիսի գեպոտ, սխորոէն յամաւ, անմարտի փառասէր և սմարաւաւուն։

Օրմանեան մի խրատաւոր անխրոնիզմ չէ, նա պոյսական վարիչ Թայֆայութեան, նրա գեպոտական շայտ ու նեղ ոգու սրպիկ արտայայտութիւնն է միայն։

Չկիւք կամենայ ծուռ հակապելր Մենք չենք, որ պիտի ներենք մեզ անգիտանալ անհաստական թէ հաւաքական ազնի ձիւրերը, որոնք երբեմն երբեմն Պօլսից մեկնելով փորձել են լոյս ու ջերմութիւն սփռել շողակաբա ու ցուր մեր աշխարհում։ Նախասեղ են նրա ցաւերը մեղմել, նրա վերբերը դարմանել։ Մենք չենք, որ պիտի փորձենք անհրաւորէն անհրաւ Երկաթ և Նազեցիւնը այն անշահախորհր կամեցողութիւնների շիտակի անգիտաբազ հոհաբերութիւնների արժեքը, որոնք հայ աշխարհի այս կամ այն անկիւնում երբեմնօրէն խոսցել են մեր լուսազոյն յոյսերի, մեր լուսազոյն ձգտութեան շուրջը։ Բայց պայտասական դեմոկրատիւնը, սխուր «ազգային» ինձութիւնը, որի սարկիների բարբառանքն ու ճարտարաբանութիւնը Ստանուի մի հաստիկ այնի մկիտց և Մուշի մի հաստիկ եղան բաւաւ շարժել, միշտ ձայնել է սիրապետող, կորաքամակ ու լրջուն հզորների մտ, ապիկար ու սեմար՝ մի լուս գործի առաջը ճարտար՝

փորձիկ նենգութիւններն ու բուռ ոտնձգութիւններն մէջ: Եւ արարաբարար, նա է թիրբբական բռնագնացութեան մէջ սնած այդ պոռուսական զազալինձութիւնն է, որ իր սուղ հոգով յաճախակի թառել է ժողովրդական առողջ կենսութեան նախաձեռնութիւններն, սակեղագործական ու ազատական ճիգերն, որչափ պաշարել թէ շինարարական բուռն տենչերի վրայ: Սանասարեան վարժարանի տեսուար արհեստը և կամիր-Օրմանեան ընթերցի մշտնաշարժին յեղեղութիւնները չափազանց պերճախառ պայտօցներ են՝ նորերը չփնտրելու համար:

Հայրիկեան կուռ ու հրապուրելի շունչը, զով բաժու պէս երբեմն փչել է պատրիարքական գահի վրայ, պահ մի հայ աշխարհի հուժկու ազադակը, ինչպէս մի հզօր մարտակոչ լայն ծփանքներով ներս է թափանցել ազգային սրահը, ծծառն հոգիները զնցել են ու դուրեցել, մինչև որ Մեծ Հայք իր ոտներն փոշին է թափանցել Գուռ-Գարուն և հովանեան զուպը ձեռքին զէպի վան ու վասպուրական ճամբայ ընկել—ու նորից պոռոտաստ, գասարկարան ազգայինձութիւնը իրեն արժանի պատրիարքներով ձեռք է առել զպէսն Կապուստիկը Ի փոխու հայ աշխարհի:

Յարիներ ասրիներ յեանկից թուազուր անցել են, որ հասկերներով հարուստ և սքովիչ յայտերով այնքան մշտա սեր գոյեմով պատմութիւնը գահավեժ ու շշմեցուցիչ հրապարակ է նետել հայ ժողովրդի սմբողջական գոյութեան զարհուրելի սակեղանքը, հայ աշխարհը ապրել է սիեզերքը սահմակող և զգայուն հոգիները մտածուով բաժող սակութեան և այդ գերագոյն ժամերին իսկ, ազգային վարէջ մարմինները, այդ կորաբաժակ և գիտունիկ ազգայինները շարունակել են իրենց աշխատանքայիններին մի երբանիկ ըթմանութեամբ ոտնա հարելով, կաճակունկով գաւառի առողջ ու անկական ճիգերը, արհամարհելով նրա իրաւունքները, անգիտանալով նրա հրամայական կարգերը:

Գարեկ էր կարծել, որ վերջին ասրիներն հասարակական և բազմաբան փոթորիկները, որոնք հիմնովբե դարերին զարբերից Ի վեր իշխող ընթանումներն ու մզլած աւանդութիւնները, պիտի կարողանան նաև բուսփորի սփերով զգաստ ու իմաստուն մի միջնորդ սակեղան և իրենց տեսահանող, առողջ շնչով սնան գնել հին ընթերցի զգեղն ու բուժ մասնութեան:

Գարեկ էր կարծել... բայց ներկայ պատրիարքը, Յեր Զաւեն ամենապատիւը եկու, եկու էլի մի աւելորդ անգամ ապացուցանելու, որ միասութիւն է գաւառի վերածնութիւնը, նրա իրաւունքներն յարգանքը, նրա անմիջական կարիքներն ու ցուերի գործանքը յօպից անկապելու, որ եղան է Սեղալին Յաճմանագրութիւն՝ կուսած բառակուտ անիւներով սայլին ազգային բախկապել, աննրբելի յանցանք է աչք անկել Բուսփորի սփերին և տխարեցի բարբ և վերածնութիւն անկապել

նազմուրդար հայ աշխարհին: Զաւեն սրբազանը, որ իր հոգեական իրաւունքները այն սասիճան աւարկայական իմաստով է իմրանում, որ կարողանում է պատգամաւորական թեթեւանուններ բաշխել, գաւառներին, ինչպէս մի արեւելեան բունպետ կը նշանակեր իր սասարակները, զսահմանագրական այս պատրիարքը, որ սահմանագրութիւն անելով հանկուտում է իր կամքը և ժողովրդական ընտրութիւն անելով իր բնահանձրը, ինքնին մի տեսուար և յետագարձ շարժում է զեպի Օրմանեան ընթերցի, բացերես ու յանդուգն ուրախարում ժողովրդական իրաւունքներն, որպիսին երբեկցե փորձել է որեւէ պատրիարք:

Զաւեն սրբազանը, որ գեւ երեկ գաւառից եկու, յարթական կամարներն ապից, ամբողջ իր ճամբին գաւառի ցուերից, գաւառական մտաւան, անտեր ժողովրդի իրաւունքներից խօսել, որպէս կ'աներ մի Հայրիկ, մի Եղիշիւնու: Եւ ահա պատրիարքական գահայի վրայ երևան է հանում Գուռ-Գարուն այնքան հարազատ, այնքան ընտանի, հինա ուրց փորձիկ պոլիտիկանին: Մի՞թէ գաւառ է գաւառական ժողովուրդ, առապազը, վաստակուր հայութեան հազար ու մի ցուեր, նրա ոտնահարած, արբուած իրաւունքները ոչ այլ ինչ էին սրբազան ընթաններին, եթէ ոչ զոյնզոյն իրաւունքները փող ու շուք առուլ էր փոխելն ու սակեղան իր շուրջը մի հրապար, որ իր երեկ անկարող էր եղել նրան հայութիւնը: Եւ Մի՞թէ Պոլիտը այդպէս արագ զգալ տեց, որ չպիտի հանգուրծէ մի պատրիարքի, որ գալիս է գործելու յանուն գաւառական ժողովրդի և որ Գուռ-Գարուն Բուսփորի սփերունն է ոչ թէ վասպուրականում կամ Յարսունում և բունգասանց պատրիարքին իր ուխտը մտանալ, վասն զի՞ *Paris vaut bien une messe* — «պատրիարքական գահը մի ուխտագրութեան արժէ...»

Յուսանք սակայն, որ ամենապատիւ սրբազանը մի տեսուար թիրիմացութեան մէջ է, եթէ նա կարծում է, որ մեր օրերում հնարաւոր է այդ սասիճան *sans genre* ու խազալ ժողովրդական իրաւունքների հետ, հեգնել ժողովրդական խզմանաւոր և միանգամից քանի մի սարով ըստ իր բնաց յետ մզել ժողովրդական գիտակցութիւնը, խղճուկ պոլիտիկանութեան թանձր փոշին ցանել ժողովրդի վարժանք զգաստութեան վրայ: Անցնալի գաւռ փորձերը և հայ առաւայտը գաւառներում ձուլել են ու կերտել մի սերունդ, որի կուռ կամքը, հզօր ու առողջ ընթանները և իր իրաւունքների յստակ ու իտրունիկ գիտակցութիւնը վազուց հետ նրան գրել են պոլիտիկան մեղդութիւնից ու զեփեկութիւնից շատ բարձր Այդ հազար, անընկճելի սերունդը պիտի կարողանայ իր իրաւունքներն զգով նիւթած բուլբուր գաւառն ի զերև հանել, պիտի կարողանայ իր հզօր, ազնիւ ձայնը լսելի անել իր գիտցած ձեռք

պիտի կորոզանայ իր վրոյից ԹԹԹԻԿԻ պոլսական անպատշ ինամակաութիւնը, որ սուել ու անել է ԹԻԻ-քական բանապետութեան մէջ և որ իր մէջ կրում է մահացութեան բոլոր ստղծերը: Եւ ահա այդ կենսայի, ԹԹԹԻԿԻ ու զգաստ սերունդն է, որ այսօր սփռւած էր անբնակարարի, ներքին իրաւունքներն է պահանջում բարձրաձայն իր բողոք հնազանդութիւնը:

Եւ յետոյ, այսբանով վերջանում է արգեօք պատերազմի և նրա շուրջը համախառն յայտնի և անյայտ խմբակի պատասխանատուութիւնը: Այս սագ-նակալի օրերում, ուր հայ ժողովրդի կամքերի կուռ անդրջութեան, իղձերի, յոյսերի և գործելակերպի ներգաշնակութեան այնքան հրամայալի պահանջը բացարձեւ պէտք չունի, զգում է արգեօք աննպաստի սրբազանը, Թ է իր շահագրգռած խորհրդակցանքերի ներշնչմանով ընտրելով երկրիս, անշիտակ, գործունեութեամբ ուղին, ինչ ծանր հարւած է հասցնում ազգային գասին, հայ ժողովրդի այսքան դժգոհ զհարեւորութիւններով ձեռք բերելիք փրկարար գործին: Բարոյական պատասխանատուութեան, սարքակն սարտքի, մարդկային արժանիքի, ինչպէս և իրաւունքի ու արգարութեան մասին խիտ ծուռ, խիտ կապակցելի գաղափար պէտք է ունենալ այս աստիճան ըմբոսացուցիչ, ազգաւեր գործունեութեան համար անկենդանի լքի մեր օրերում, մեր պայմաններում: Վրդովեցուցիչ է, անհասկանալի է, որ ինչ զինքնին «ազգային կամք», «ազգային խղճմանը» հռչակող վարել մարմինները համարաշխութեան այնքան բեղմնաւոր, այնքան պատկառանք ներշնչող գաղափարը այսքան անխղճօրէն իրենց գնում, անպատիւ նպասակներին ծառայեցնեն: Չզուգնի է մասնել, որ վարել մարմինների մութ շահասակութիւնների, ստոր ինտրիգների շնորհիւ այսօր պարզամտական անխառնակ աթոռների պայքարը գոյ մթազնեղու ազգային գասի շուրջը զեռ երկի երկիւղածօրէն հսկում կատարող ազգային յստակ, ազնի զգաստութիւնը: Արտասելի է մասնել, որ զեղծմանը բոսփօրի արեքին ձեռնող ազգայինների համար ազգային համերաշխութիւն նշանակում է պարզամտական աթոռին կապւած ինտել սոխի անասակների բաշխումը ըստ ըմաց և ըստ կամաց մի մարտական պատերազմի:

Ո՞ր ձեռք համերաշխութիւնը...

Ո՞չ, շահաբաշխի ազգայիններ և գուր բոլորդ, որ պարզամտական ձեռք աթոռները տառապող հայ ժողովրդի կրքին կուզեք զնել, ո՞չ, գուր խորունկ ու գիտակցական մոլորութեան մէջ եք և պէտք ունիք զգաստանալ: Համերաշխութիւնը պէտք է հաստատուած լինի պարտքերի և իրաւունքների արդար ներգաշնակութեան, իմաստուն բաշխումի մէջ համազ-

գային վերածնութեան մեծ գործի շուրջը: համերաշխութիւնը պէտք է հաստատուած լինի դաստապական վատասակար, բրտաթոր ու արեւնաքամ ժողովրդի իրաւունքների ու շահերի յարգանքի վրայ: համերաշխութիւնը պէտք է իսպառ ազատ լինի մութ, գնում ձգտումները, որոնք Թագցնում են կապակցելի անորժակները, անաբգ ստորացուցիչ շահանդրական կամ փառասիրական նպատակներ: Ահա այդ գերազանցապէս ներքին համերաշխութիւնն է, որ դուք վարկապակցիք պատկառում սերմանելով աջ ու ձախ:

Եւ Թող պատուութիւնը ձեզ դասի, իսկ հայ ազգը, արժեացած ու գիտակից, յուսած պիտի կորոզանայ այսուհետեւ իր տառապանքն ու արեւին դասը, իր հոխտուած, կրճատած իրաւունքների դասը ինքը վարել առանց ձեռք ընչաբազց ու վտանգաւոր հովանաւորութեան:

Գուտարի և կենտրոնի մէջ վիճել լայնացնողները իրենց իսկ վարկի ու բարոյական գոյութեան գերեզմանն են փորում:

Եւ իւր է, որ այդպէս է ժամանակ է, որ գաւառը տեր դառնայ իր ճակատագրին, իր իրաւունքներին, իր զգախա գոյութեան:

«ՅԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԹՎՅԵՐԻ»

«Ազգային մեծութիւն, ազգային կենսական շահեր»... Ահա զեղիւններ, որոնք մեր օրերում իշխող, անհոգի գասակարգերի ձեռքում դարձել են խաւար արեւունները վարելու ու տիրապետելու հասող զենքեր: Եւ այս անգամ կողիական իրականութիւնն է, հայ-վրացական դարաւոր հարեւանութիւնը, որ այդ երկույթի մանեն յայտնում, անենեն տխուր ապացոյց է բերում մեզ: Մի եռանդով, որ շափազանց վրան բաց է տեսաւոր շեփտելու համար, հայ և վրացի ժողովուրդները յանկարծ մասնաւոր ինամքի ու հոգածութեան առաքելայ են դարձել և նրանց անունից հրապարակ են իղել ու կատարել պայքարի մասը մի կողմից հայ բուրժուազիան իր ապագային իտելիզացնելով և միւս կողմից վրացի պղերգ ու վառաւեր ազնականութիւնը: Անիթը—մի հայ գրամատեր կարւած է զնել Մայր Արաստանում և յվերական հայրենիքի ամբողջութիւնը ընտել» ու միտժամանակ կովկասեան վարչութիւնը որոշել է Թիֆլիսի պոլիտեխնիկումը փոխանակ վրացի ազնականի հողի վրայ կառուցանելու, տանել հայկական մասին ժամ:

Եւ ահա՛ *Hannibal ad portas!* վերական աշխարհի վրայ փոռւած է իր փրկարար ինամակալութիւնը վերական ազնականութիւնը և նրա հանդէպ կողմ ու պատրաստ ցցում է հայ բուրժուազիան, նոյնպէս իր բարձր հովանին փոխելով հայ ժողովրդի վրայ:

Կեզ չափազանց լաւ է յայտնի այդ տնօր ու գար-
 շեղի խնամակալութեան արժէքը, մենք շատ լաւ գիտենք
 նրա անխնամակալիչ հետևանքները, որպէս զի այդ վտան-
 դաւոր պայթարի առաջ լուծք և ուժովների խարանը
 չընենք յանցաւոր ճակատներին: Խնամակալութիւններ
 կան, որոնք տարածներ ծօրն անհուն, ծանրացան են ժո-
 ղովուրդների թիկունքին, որպէս ճակատագրական անձեք,
 և զարից զար, սերնդից սերունդ փոխանակուած են
 հազար ձևերով, հազար գոյներով, բայց միշտ թշու-
 առութիւն ու աղէա ստեղծող մարգկային անգիտակից ու
 զհրահաւան զանգուներին գլխին: Անօրոս ու ապար-
 դիւն աշխատանք է փորձել արամաբանական, արգար,
 իրաւական հիմունքներ փնտրել ու այդ մարգկային խն-
 մակալութիւններին, նրանց տխուր գոյութիւնը պայ-
 մանաւորող պատճառների մէջ խզի, շքմարութեան
 թէկուզ, մի նշոյլ որոնել: Ամեն սեզ, ուր հասարակա-
 կազմը հաստատուած է գրամի, որի է աշխատանք
 սղանաւորութեան տիրապետութեան վրայ, ուր մարգ-
 կային տխուր հօտերը մի բացերն անպակառու-
 թեամբ անլուծ, արորում, շահագործուած են պէրզ,
 անվասակ փորձածութիւնը պարտաւորեցնել համար,
 ամեն սեզ, ուր իրաւազորի մասաները շարունակուած
 են բնամտորն յորանքը ու որոճալ, այդ յիւնամակա-
 լութիւնը՝ կայ և գործում է, աւերում ու չափում
 յանուն ազգերի փառքի ու մեծութեանն:

Կեր օրերում, գրագիտութեան, ապագրական խօսքի,
 գրքի իշխանութեան այս փառաւոր շրջանում թուած է
 արտառոց, ըմբոսացուցիչ հասարակական այս աղէաւոր
 երևոյթը: Բայց նա կայ, նա իշխում է միահեծան
 ի զհեւ հանելով մարգութեան լուսադոյն զաւակների,
 իմաստուն, զգաստ ձեաներեցութիւնները, փշրելով ամ-
 նակուս կամբերը, զլաստելով ամենաազնի ճիգերը, որպէս
 հազարգլխեան մի վիշապ, որ իր պաշ օղակների մէջ
 սղում, ճիւղում է վտասակաւոր մասաները, լիզում է
 նրանց բարկ բրտիները և մուշում միշտ յայնուն ազգերի:

Եւ որչափ մեծ է ու անպարփակ տիրապետելու,
 վայելելու տնօրժալը իշխող զասակարգերի, որքան
 յախուսն նրանց հեշտատիրական անարգ կրքը, այնքան
 աւելի անզուգ, աւելի քանձաձիկ, ինչպէս և աւելի
 նենգ նրանց գործունեութիւնը և այնքան աւելի բարձր
 են հոչակում նրանք յայնուն ազգերի՝ նշանաբան աւ-
 բոնեների զարթնող զգաստութիւնը մողրեցնելու համար:

Պատուս ուս ժողովրդի՝ է, որ պարիչկիւնների սև
 հօդաւանդը անասնական բնամտութեամբ կազմակեր-
 պում են պօքոճները, յշի կանանց փորերը պատում է
 և ծերերի ու մանուկների գանկերը փշրում երկաթի
 լակտերով, յայնուն մահաբազան ժողովրդի՝ է, որ ՚հին
 ու նոր՝ թիւրքեր խօգտութեան անասնի տեսարան-
 ներով պղծում են պատմութիւնը, յայնուն կոճկատեան
 ողբալի թաթար խուճանի շէր, որ 8—9 արքի առաջ

վայրագ բեգութիւնը ձեռք ձեռքի աւան ուսական
 վաճառուած պաշտօնեութեանը հուր ու սրի մասնեց
 ամբողջ ծաղկած գաւառներ:

Եւ բազարակիրք արևմուտքում, նոյն վտանգաւոր
 դեփիզը չէ՞, որի անուծող խաւար արժոյնների ազգա-
 մոլայան, մութ բնազգներն են հրահրում տիրող հզոր-
 ները, աշխատանքը հիւժուած ու բաւում արբըլու գասերի
 վայելքի համար և ժողովրդական արևունքարտիք արև-
 տեսութիւնը զինուորական ու դրամատիրական գիշատիչ-
 ների անյագ որդերը թափում:

Պատուս ազգերի՝... սմեն կողմ քեն, սի, ոճի,
 համայնական բազմազան թշուառութիւններ: Եւ իսկական
 ազգերը, — աշխատաւոր, սքնող վիթխարի մասաներ —
 սողում են հանքերի խաւարքին, մահասարուս ան-
 զունցներում, սև հողն ու ժայռերն են շանգում միշտ
 քաղցից մուշուող և խանձարուրից մինչև գերեզման
 արորում, մուշում ու փում են աննայր ագիտու-
 թեան, աղբի ու անձարակ խեղճութեան ճիրաններում:

Ահա այդ անիւնած խնամակալութիւնը, որ աշխարհի
 հզորները, ծագումի ու զորամի անհայրենիք, ապազգային
 փորեցնելները վարդաբարեն գրեւ են առաւակող ժող-
 վուրդների թիկունքին:

Ահա այդ ժանիքաւոր խնամակալութիւնը, որ յայնուն
 հայ և վրացի ժողովուրդների չափազանց կասկածելի
 եռանդով յանձն են առել թիֆլիսի հայ բուրժուազիան
 ու վրացի ազնուկանութիւնը և ճշիճմ, անարի, վառ
 մատուլը իր գրգռիչ զառանցունքներով ամեն ու խորա-
 ցնում է այն վիճը, որ երկուստեք տիրող զասակարգերը
 փորում են երկու բախակից ժողովուրդների միջև. ու
 սև հարիւրակային մալայութեամբ ազգորւած ուս չի-
 նօթիկութիւնը շփում է ձեռներն ու ժպտում իր մա-
 քիաժկեան ժպիսը. *divide ut imperes!*

Արացի ազնուկանը, այդ հոյակապ պրոտարոյքը, որ
 գարեկից ի վեր վնասելի պէս ծնում է վրացի աշխա-
 տաւոր շինականի արիւնը, որ նրա զաւակներն է ի վա-
 ճառ հանել իր կալածական աւորը շորթելու համար,
 որ ոչ միայն իր հայրենիքի պատանները, այլ ամբողջ
 Արաստանը պատրաստ է անուրտի հանել, եթէ հնար
 ունենայ, միայն թէ կարողանայ իր ցոյգ, ունայն ու
 տխուր արդութիւնը յարտաւել զայդ վայելքի անձ-
 նատուր, այդ ֆիզիկական ու բարոյական անտիրանիքը,
 բաւութեան օրերի այդ աշխատուած թափփուսն է,
 որ հրապարակ է եկել վիրական հայրենիքն ու ժող-
 վուրդը իր խնամքով երջանկացնելու եւ հայ բուր-
 ժուազիան, հայ անհոգի դրամատերը, գեւ երեկ արեւ
 խաւոր և փափախաւոր, այսօր եռանդով լնում է հայու-
 թեան յետին նշոյն իր անից, ազաւաղելով իր անուճը,
 արհամարհելով, անարգելով իր լեզուն, իր ծագումը,
 օտարի, հզոր առաջ գաւառին փրսող հարաւոր միջա-
 վայրում մի կատաղի զաղան, որի զեփլն է եղել միշտ

ubi bene ibi patria (ուր շահ—այնտեղ հայրենիք), նա է մրցութեան մտել վրացի ազնուական հետ կառավարական բարձր պաշտօնեութեան նախասննեակը սիրապետելու և իր ընդհանր լավերենքի ժողովները վայելելու:

Եւ Քիֆիսի այսպէս կոչուած «հայ ինտելիգենցիան», հայ գրականութեան, հայ լեզուի, հայ մտքի այդ թանձրամիտ թիչամբն, ամենէն սխաւր, ամենէն արտառոց պատուը պետական արտաւորել: այլապէս զատառարկութեան, որի տեղի գուրս է վաճուած բոլորն՝ ինչ հայկական է և որի երեխաները օրօրօցից թաթովում են ուստերեն, ասհա յայ ինտելիգենցիան է, որ յանուն Արարիկի և Ջուզեպպուրի կիսաբաշխած, սկիւր հայի՝ նիւզակ է ճանձում Քիֆիսի պոլիտեխնիկումի տեղի համար:

Եւ չնեղաւ մեկը, այդ զգուցի պայթարի ընթացքում, որ բարձրաձայն ճշար գուրսը այլօրից շշուած վրացի աշխուհանին և քաղաքային վարչութեան կարկանդակը կրծող բոլոր ազգային փարիսեցիներին, որ ամբողջ այդ պոլիտեխնիկումը աւելի բիշ արժեք, քան Քութայիսի, Ալանթիսի և Վրացի գեղրուկների և Լուուս ու Ղափանի հայ շինականի գարաւոր աշխիւ բրամբը, որ ղափում են բոլոր հին ու նոր, կոնակաւոր ու անկոնակ պորտաբոյնները: Եւ չնեղաւ մեկը, որ ճշար նրանց երեսին՝ «փարիսեցիներ, յանուն այդ սքնող, սառապող աշխատաւորներին, յանուն այդ հիւժուած, բամուած խեղճներ, գուք թոյն էք քամում նրանց հոգիներում և մի տխուր մոլեգնութեամբ իրար դեմ էք հանում բերօկրատիայի և ձեր անարգ լեծ ասկ հասարակութեան անմշտաւ ճախտակից ազգերը»: Գնեղաւ մեկը որ համարձակ ձեռքով յեա քաշեր պոլիտեխնիկումի շուրջը ունացող կրթական խուճաթի դիմակը, ազգամուտական այդ որգիւն իր ծագման մէջ խեղճ էր և թոյլ չտար, որ հայ ու վրացի աշխատաւորի անունը այդքան անպակաստորն շահարձեւեր, բանի որ կողմասեան բարձր կրթական հաստատութիւնը ո՛չ հայ շարքաչ գիւղացու համար է և ոչ վրացու, այլ միայն և միայն ուս ջնիւթիկութեան, վրացի ազնուականութեան, թաթար միլիտանտեր հաջիւնրի և հայ բուրժուազային, այլապէս երբէք բերօկրատիկ կառավարութիւնը չզոյտի թոյլ տար այդ կարգի հաստատութիւնը կողմասուս:

Ահա մերի, անողորմ ճշմարտութիւնը, որ լայն եփանքներով պէտք էր փոշի կողկասեան վաստակաւոր ժողովուրդներին խրճիթներում և ո՛չ ասելութեան, բինուսին մահացու թոյնը, որի ազդուրը Քիֆիսի քաղաքային ասունն է և խորոզները հայ ու վրացի ժողովրդի անկուշ, կասկածելի խնամակաշները:

Այ՛, վրասկան հայրենիքը պէտք է խոտի վրացերեն, նրա ներթափան հողը պիտի ցուգի վրացի շինականի քրտիքներով, այդ բրտիքն արդիւնքը պիտի վայելչի միայն և միայն նոյն ոշխատաւորը, և միջ համար մարգրութեան տակաւնքն է այն կաշխատաւոր թաւաղը,

որ այդ գոթախա ու հմայիչ հայրենիքի պատասաները ի վաճառ և հանում իր վայելքի համար, մի վիւզգեր շահագործող է այն հայ կաշխատաւորը, որ գնում է իր թամբը դնելու վրասկան հայրենիքի այդ թաթուուս այդ արեւոտ կտորի վրաս: Նոյնպէս և հայ շարքները ներթափան հայ մարդու արեւոտ ու քրտիքով պէտք է իր ետցում միայն հայ գեղըղիկ վաստակը, լեղուն, հոգին պէտք է բեղձաւորի, որդիս գթաւասա մայր պէտք է միայն իր հարազատ զաւակների խոնմարտերին ու հոգեվարքին ժպտայ իր խնգութեան ու կարեկցութեան ժողաւը և ո՛չ մի խորթ կամբ ու ոճրագործ ձեռք չպէտք է գայ բրտարեն խոնգարելու, աղաւաղելու մոր և իր զուակներին հոգեւոր գերագոյն, շքեղ ներդաշնակութիւնը:

Պաշտմական և անպաշտմ բոլոր յիմամակաւորութիւնները՝ այլ ևս տեղ չզոյտի ունենան ո՛չ Հայ Աշխարհում և ոչ Վրաստանում: Հազար հազար տարիներ պատմական դատան ճակատագիրը եղբայրութեն ապրած հայ և վրացի ազգերը էլի պիտի սպրկեն հազար տարիներ կողքի կողքի, ո՛չ անմիտ, յանցաւոր, փոխազարձ թշնամութեան համար, այլ իրենց սոսկագործական հոյակապ ճիգերը, իրենց օրհնած բեղձաւոր քրտիքը իրար խոնքելու, յանուն ազգերի իրական շահերի, իրական մեծութեան, յանուն արգաւորութեան և իրաւունքի յաղթանակին կողմասի գեղաձծեալ երկրների ստի:

ՈՆԱՅԳԱԿԱՆ ԱՐԵՒՐԸ

„Առաւօտն իրճակն է քայ,
 „Մ՛, Է՛լ արեւը Հայաստանից՛“...
 ՆԱԶԱՊԵՏ

Ընկերներեցս մեկը, որ ինչ պէս սարագիր ու աստանդական տարիներից ի վեր այս ցուրտ, անհոգի արեւմուտքում իրուր փնտրեց տար, պարտիչ արև, վերջի վերջի հայրենակալութեամբ մի հզոր իշխով Յարան ու Վասպուրական սպասանեց: Ըող ու լոյսի կարտ աղան, որի հետ յաճախ էրիք մրձեղացել ցուրտ, լամպրետտ օրերին Մ. Սեփարնիցի ցուպգին, մահամեքն ուղեւոր արեւին՝

„Բարի՛ արև, շողա՛, շողա՛ հիւանդ եմ“...

մեր ցու ու զուլումի աշխարհը գնաց իր սրթութեացող հոգին ու մարմինը ջերմացնելու Հնարաւոր է, մասնում էի ինքս ինչ, մեր աշխարհի մասը հորիզոնում հնարաւոր է թեկուզ մի հաստիկ ժպտուն ցոլը: Երբ խինգ ու ժպիտ վաղուց հետե մարել են ու տեղի աւել մի անյոյս մույլի երկներում ու երկրի վրայ

Ու սպասում էի իր արունընկերին թէ՛, «Մըսում եմ, մըսում եմ, հայ աշխարհում ամենքն են մըսում... Եւ այժմ՝ ցուստանը չեմ հայրենիքից, որ գարեւր շարունակ արևնի մշուշի մեջ հեւաց, ուր արևի ցոլքերը

ստեղծւոյ մարեցին եթերում, առանց արեւնազանգ հողը լիւզելու, ընկերս գրում է ինձ.

դեռ ամեն օր ջինջ երկնակամարի վրայ բարձրանում է Հայկական Արևը պերճ ու Նազելի, լոյս ու ջերմութեան ծովով ողողում է ձոր, դառն ու լեռ. ու նրա շողերը որպէս խորձերով ընկնում են արգաւանդ երկրի կրճերն, որպէս կեանքի թրթռուն կաթիլներ. և լոյս ու ջերմութեան ծարաւ իմ հոգին լողում է նրա կենդանացուցիչ բարուէս ցոլքերի մէջ. ա՛հ, վերջապէս աստուծոյ, կենդանացոյ, փա՛ռք բեզ, ո՛վ բարի, ո՛վ շքեղ Արևդ Հայկական”...

Ա՛հ, ի՛նչ օրանշելի, ի՛նչ սրտապարտ անկնկալ այս նամակը...

Շնորհակալ եմ տարագիր ընկեր, ո՛վ իմ արևապաշտ բախտակից. ճառագայթների մի փարթում փունջ էր, որ այս պաղ ու անհոգի արևմուտքում իմ հայրենուաննչ ու ցրտասար հոգու վրայ ցանցեցիր. Բերկրանքի ու Յոյրի մի լաւ, հասուէտ ժպիտ, որ իմ գունտա ու խեղճ երազների վրայ թրթռացրիր:

Եւ ահա օրերից ի վեր ինձ համար մի հմայիչ յանկերգ է դարձել իմ հայրենի աշխարհի սեգ, հպարտ բարձունքները, բեզուն, երազական սափաստանները սոկեզօծող արևի այս զեպուն փառաբանութիւնը: Ազգրում իմ մենուար թափառու ձեերի արտուժ ժամերին ու ասան՝ սենեակիս առանձնութեան մէջ, սիրում եմ ինքս ինձ մրթնալ. «Փա՛ռք բեզ, ո՛վ ողորմած ու շքեղ Արևդ Հայկական”...

* * *

Աւ ես հասկանում եմ հեթանոս հայի յստակ, մանուկ հոգին, որ դարեր շարունակ փարած թոյց հայկական մշտածպիտ երկնքի լոյսին ու ջերմութեանը, որպէս մանուկը իր ձոր սանքներին և արևից, «Հայկական շքեղ, ողորմած արևից», բաշեց իր ամեննե հուժիտ, ինչպէս և ամեննե գողտրիկ ներշնչութեանը. պայքարեց ու աստուայեց լոյսի համար, օրհնեց ու փառաբանեց լոյսը, ծուռնիկ եկաւ, իր հոգին փոքեց լոյսի առաջ և իր ամեննե պերճ, ամեննե բնորոշ երգերը երկնքի շողերից հիւսեց:

Աւ ես հասկանում եմ հայ շինակամին, որ մեր կեանքն ու աշխարհը փոթորիկող բոլոր արհաւիրքներինց, բոլոր զուլուձեերինց յետոյ, ստեղծագործական մի հզոր քիզով իր խոհուն, հողագոյն ձակասը բացած՝ վերստին երկնքին նայեց, Հայկական շքեղ ու բարի Արևին, իր հոգին նրա սակի ցոլքերով ցոլեց, նրա կենսատու շնչով իր եռութիւնը, իր ողջ եռութիւնը ծառայու գործ ու վաստակի համար, ապա համարանկ ու հպարտ՝ վերստին իր ներհաման բրտինքը յուռթի սփռուների մէջ թափեց, վասն զի վերից մաղւում էին «Հայկական Արևի բարկ շիթերը, որպէս կեանքի թրթռուն կաթիլներ»:

Հասկանում եմ նաև կարմիր եղեռնից խուսափող ամբոխների վիթխարի հառաչանքը ստոր ցուրտ հորիզոնների սակ հայկական շքեղ Արևի համար, որ միշտ այնպէս ողորմած է ձորանը խեղճերին, այնպէս սիրազեղ դարձանը, երբ մայր երկիրը իր փարթում կուրծքն է բացել նրա շողերը գրկելու, այնքան ստանական ու կուրովի ամբանը և արեան շուռլ ու երազական, երբ աշնանը պէտք է քրտինքն ու վաստակը սոկեզօծել:

Ա՛հ, այդ կարեկից ու այդ սնուշ Արևի մոլորած ու գալուկ մի ցոլքն եմ տեսել մի օր խուճապով մեր սահմաններն ընկած մանուկների աչքերում. թախիծը մի երազ-արևի, որի պայծա ցոլքերի սակ հայրենի բուրբների ու լճերի կապոյտը երեքը պաղ մշուշը լպարուրեց, հայրենազուրկ փոքրիկ սրտակներ, որոնք իրենց թոյց հեծեկատանքները կուլ որսող՝ մի ցուրտ ու աստուկ օր ցրտասար մարեցին անհիւրընկալ, անողորմ աշխարհներում, երբ հայրենի արևի վերջին ցոլքը նրանց թախծոտ աչքերի մէջ մարեց:

* * *

Աղեկաւոր, անողորմ յուշեր. ահա ես կը ջնջեմ ձեզ յոյսերով թրթռուն իմ ցաւած հոգու ծալքերից: Ինչու՞ խառնել անծպիտ երկկի մոխիրները և մի անօգուտ ու անզօր ցաւի արցունքներ թափել վերստին նրանց համար, որոնք բախտի թանձր կրուսկների սակ անգթօրէն ձեւեցին ու անցան:

Ի՛նչ փոյթ, թէ վերաւոր ու ձգազկտոր է մի անբող ժողովուրդ բարբարոսների վայրագ հարուսների սակ. ի՛նչ փոյթ, թէ ինչպէս սփռում խոզխոջեց և մաճ բունդ աղնի դասակը փշուրեց. թէ հայրենի խրճիթի գալուրուն ծուրը — յաւեանական օրհնանք երկնքին — սուգի բազով վաստակաւոր ձակասների վրայ իջու անյուսօրէն:

Ի՛նչ փոյթ, թէ նդոված եղեռնը էլի մի անգամ, որպէս վիթխարի, արևմտախառն հրէշ, մեր կորովի քիզերի դէմ առաջանա և արևնի մշուշը պահ մի մեր լեռների վճառ կապոյտն ապականեց, մեր հոգիների վրայ սև անձրևի պէս սև լքուձ իջու մեր ծուսուած յոյսերի պատանն ուսերին:

Ի՛նչ փոյթ, թէ աներեջ մրրկի շունչի սակ մեր հայրենի անասունները էլի՞ մի անգամ ցաւիկնօրէն հեծեծեացին ու հաստաբուն կաղնիները սխորօքն կուսցան, թէ բարբարոսների ձիերի սմբակների սակ մեր արգասանդ անգ ու անգաստանը աստայացան, մեր ընտիրները պարուած՝ կոխան եղան խուժաղուժ ամբոխների կատաղութեանը և գահավեժ խորտակուսների փոկին պահ մի մեր հորիզոնը միագնեց:

Ի՛նչ փոյթ...

Ձե՛ Հայկական Արևը կայ երկնքում բարի, ողորմած ու

չքեղ — ու այնպէս բարձր ու այնպէս անմատչելի բոլոր բբու-
նուծիւններին — որ լոյս ու ջերմութեան ծով է թափում
Հայրենի աշխարհի վրայ: Երբ բարկ շողերը լիզում են
ցուրտ մշուշը և արին-բրտիքով ցողան մայր-երկիրը
վերստին պիտի ծաղկի ու փթթի, որպէս շքեղ հարսը,
որի յուսթի կողերի սակ թրթռում է վազլայ սե-
րունդը կուռ ու անխորասկիւի չզոր, հրաշագործ արև,
որ շողողում է հայ շինականի հեղ ու բարի աչքերի
մէջ, գուրգուրում ու համբուրում է Երա թրտնաթոր
ձակասը, բոց շիթերով խաղում է երակների մէջ, Թափ
ու իմաստ է տայի Երա բազկի շարժումներին և ինչ-
պէս արշալոյսի բիւր երանգների հրգեհր բարձունքների
վրայ, այնպէս էլ վարսնոս հոգիներում վառում է
յոյսերի ու առնական անշների արգասաբեր փթթորիկը:
Ա՛հ, բարի արև, շողա՛, շողա՛, փայլատակիր բոլոր
հոգիների մէջ, ուր դեռ սև լքունն է իշխում ծւատ-
ւած յոյսերի պատանն ուսերին:

Եւ այժմ ձե՛զ եմ յիշում ո՛վ Հայրենակարտ վա-
րանդներ, որ արև-երանդներ ու ծաղիկ-յոյսեր ունիք
ձեր հոգիներում: Զե՛զ եմ յիշում, որ օտար, ցրտաշունչ
սփերում, որպէս ցնորական, գողար վերյուշ, սակաւին
սպրում էք ձեր խանձարուրի վրայ շողշողացող հեռա-
ւար կախարդական արևը և ձեր էութեան բոլոր Թա-
փով բնազդորէն, կարօտակէզ դաւակի պէս պատրաստ
էք նեւաւել գեպի բարի, ողորմած արևը Հայրենի: Զե՛զ
եմ յիշում և ձեզ հետ միասին բոլոր Երանց, որոնք
ցուրտ ունին հոգիներում, ցաւ՝ սրտերում, կրօտ՝ աչ-
քերում և որոնք սննուում են ջերմ, պարարիչ ձառա-
գայթը Հայրենի:

Հայկական մշտավառ Արևը փայլում է իր բոլոր վե-
հափառ պերճութեամբ և հայկական հողը սև ու փառ-
թամ՝ թրթռում է Երա բոցոտ գգականների սակի:

Արև ու հող, բրտիք ու շող, ահա դարուոր գողա-
նիքը բու կուռ գոյութեան ո՛վ չարատանի, ո՛վ երկաթ
ժողովուրդ:

Եւ քանի փայլում է Արևը երկնքում և արգա-
ւանք է ձողը ներքևում, ես հաւատում եմ, որ դու
Երան պիտի բարձրունաս պերճ, հպարտ ու յաղթական,
ո՛վ լուսաշող, ո՛վ գեղանի Հայրենիք:

Գ.Է.Տ.

«Առաւօտուն գունահիւ է բաց,
Ե՛լ, Ե՛լ, արևդ Հայաստանեայց՝»:

ՅԱՐԱԳԻՐ

Թ Ի Ի Բ Ի Ա

Յ Ա Ս Ի Ե Յ Ա Ր Գ Մ

ԳԱՌՆ ԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆ, ՐԱՅՑ ԵՆ ԱՅՆՂԷՍ ԺԵՄԱՆՑՈՒԹԻՒՆ

Օսմանեան պատմութեան էջերը սեցնող գորաւոր
անթիւ գեղքերը եթէ կամաւ մոռացութեան տանք իսկ,
պաշկանեան վերջին անցուցումները միայն բաւական են
յիշեցնելու, թէ մեր այս պետութեան ստորը տերօրէն
խնամահի սկսած է: Այո՛, այսօր մեր (օսմանեան)
կեանքն ու զօրութիւնը, մեր միջազգային դիրքն ու
ներքին կարողութիւնները այնքան են պղտփկեցր ու հի-
ւանդացր, որ ուրիշներուն վաճը, պատկառանքը չէ,
ամենափոքրիկ յարգանքն իսկ գրաւել չեն կարող:

Պետութեան այս անփառունակ նահանջը միշտ գեպի
ստորնացում, միշտ գեպի անկում ու ջրայտում, միշտ
գեպի խեղճութիւն այնքան աչքառու է ու ակներև, որ
այսօր շատ քաղաքացիներ իրաւունքով ամօթ կը համա-
րեն իրենց համար այս պետութեան պատկանած լինելին:

Եւ արգարև ըմբոստացուցիչ իրողութիւն մ'է այն, որ
միլիտարուներ թեև իրենց կեանքն ու զբաժնն, իրենց
բազուկէն ու սիրտէն, իրենց միտքէն ու ձեռքէն անհուն
արժեքներ ու բարիքներ կը նւիրեն, ի մի կը հաւաքեն,
բայց այդ ամենը ո՛վ միայն — պէտք է ունենին
սակ — չեն գառնար իրենց երջանկութեան, իրենց փառ-
քին ու հարստութեան, իրենց յառաջադիմութեան աղ-
բիւր, այլ կը հասնի ի միասին կազմելու համար Տ Ի մ-
ն ա բ կ ու թ Ի ւ ն մը, որ շարիք ու անպատուութիւն
միայն կը տարածէ իրենց վրայ:

Օսմանեան պետութիւնը, կազմած միլիտար բա-
ղաքացիներու անկարգբարիչ զոհողութիւններով, բաւի
որ ի վիճակի չէ սպահովելու իր անդամներու խաղաղ
ու բարգաւաճ քաղաքարթութիւնը, իր դէմ կը յա-
րուցանէ արգարև ու խորունկ դժգոհութիւն:

Ամեն պետութիւն իր քաղաքացիներու համար —
ուրեմն և օսմանեան պետութիւնը մեզի համար — ն պ ու
ս ա կ չէ, մ ի լ ոց մ'է մեծնալու, յառաջադիմելու,
զորանալու: Իսպառմի մը հասնելու համար գործածուած
միջոցը եթէ անյարմար է. անբաւական կամ սկաւր,
հարկ կը լինի զայն փոխարինել լուսագոյնով, յարմա-
րագոյնով: Ասիկա բնական օրէնք մ'է, որուն չհպատա-
կողները չարաչար կը պատժին:

Արգ Գրտնք, թէ օսմանեան պետութիւնը որ օրի
վրայ կը խեղճանայ, գիտնք, թէ օսմանեան քաղաքա-
ցիները որ օրի վրայ աւելի է աւելի ծանր կըզգան
ձնշումը պետական բռնին, գիտնք, թէ ընդհանուր
սրտմութիւնը յիշաւններու իտիքնէն՝ մինչև Պասրա
և Կերթանիկ Արարայեան՝ մինչև սպերջանիկ Հայաս-

առնի սահմանները, կ'աճի, կ'ուսմանայ, գիտեք այս ամենը և, իբրև իրուստերը մեր կենսքին, կը խորհիք միայն չէ, կը ծրարեք ալ պետական ասրբեր ձե մը, ասրբեր ուզողութիւն մը, որ նախկինի կամ մինչև Տիւայ կղզեի անդարմարութիւններէն ու սխաւերէն զերծ ըլլայ:

Խնդիրն ուրեմն «սովանեան պետութեան» անունին կամ անկէ բաժնետու ու չբաժնետու մասին չէ, որովհետեւ ասոնք ետեան կ'ապ շունին Տիւայեան նպատակին Տես, որ—ընեք անգամ ալ—մէկ խոսքով մեր երջանկութիւնն է: Մենք—Թիւրք, Տայ, յոյն, պուլկար, արաբ, քիւրդ և այլն անուններով—քաղաքացիներս կը սիրենք Քալ ու ապրին, ա՛յո՛, զո՛հ և զո՛հ Տոն միայն, ուր մենք մեզի աւելի լաւ կըզգանք: Մենք մեր արեւը կը թափենք միայն այն դրօշակին տակ, որ գիտէ բարձր պահել մեր ճակատները ուրիշներու գիծաց: Եւեղե՛հ, ամութարք, յաճե՛ք պարտան, արգահասարքի ու եարդի արժանացած դրօշի մը անգերազանգելի պատիւին Տուար ջանք ու արիւն թափելը պէտք է այսուհետեւ քանակորոգ դարձան եշնահաստակութիւն անւանի:

Օսմանեան պետութիւնը զորուոր ու պատակաւելի, Տաշ ու Տամաշի բաղաբարթութեան և մարդկային լուսաբան իդէալներու,—աս հա անկեղծ ու արատազին փափաքը մեր աննուս, որ զայն կը կազմենք ու կը յորինենք: Այս բանին Տամար պէտք է աշխատիք մենք ու միշտ այս նպատակով պէտք է երես դարձնենք բոլոր այն սխալներէն ու վտանգաւոր երևոյթիւններէն, որոնք մեր գոճախտութիւնը կերտեցին և մեր ժուրացիանի պատուը միայն փայլեցրցին:

Ուրեմն, ճակատարաց և Տամարձակ ըսելը և ընդունելը, թէ օսմանեան մեծածուալ կայսրութեան անկումին պատճառները կը բանւին աննուսմեծ չափով թիւրք ցեղին մէջ և աս թէ ինչպէս Ով որ քիչ շատ եանօթ է այս պետութեան ծագումին, նա գիտէ, թէ Օսմանի աշխրեթը—ցեղով թիւրք—երբ այս կողմերն արշաւեց, նա անարգել յառաջացաւ շնորհիւ ո՛չ թէ իր քաղաքակրթական ընդունակութիւններուն, այլ իր ղէնքին, սուրին ու իր ճիւղիտ խաղողի անմրցելի առակելութիւններուն: Ըսա կորած ժամանակի մէջ թիւրք փափակեցներու զաւր կարեք անցաւ աս Տարին ասարժութիւններ, որոնց վրայ միջնուար բնակիչներ սարսափէն ու կոտորածէն զարճուած հպատակեցան անոր: Նուստը բռնուցքն էր, որ սակայն չէր կրնար տեսական ոյժ Տամարիլ Պետութիւնն իր բարձր գործառնութիւններով, ենդերեկան վարչապետութիւններով միայն մեծնալ չէր կրնար, ինչպէս որ չէրքան Պետք էին գիտութիւն, արհեստներ, առևտուր, ճարտարաբանս, իսկ ասոնցմէ և ոչ մէկուն հակամիտութիւն ցոյց աւաւ, «պետութեան» ամբողջ ծանրութիւնն իր վրայ առած թիւրք ցեղը, որ սակայն միշտ մոլի սիրահարը մնաց զենքի և գիւղորու-

թեան Հպատակները, բացի աուրքէ ու պարտակաւութեան ուրիշ ոչ մէկ գործ ու ձայն ունէին պետութեան նաւը վարելու մէջ: Ասիկա մնաց մեծաշնորհը Օսմանի թոններուն զեռ մինչ այսօր իսկ Բաղմաթիւ ազգեր աւին իրենց գրամը, իրենց աշխատանքը և իրենց կենսքը այն պետութեան համար, որու լաւ կամ վատ բախաղ անօրինեցին միայն ու միայն թիւրքերը: Այս վերջիններն են վտակած բոլոր փառքերն ու յաղթութիւնները, ինչպէս որ անոնց են նաև պարտութիւններն ու անպարտութիւնները օսմանեան պետութեան:

Դեռ մինչև այսօր ամբողջ պետութեան գործերը իրենց ձեռքն ունին թիւրք օճախէն ելածները միայն, իսկ միւս ազգերը կարենա թէ չկան: Եթէ երբե՛ն երբե՛մ այս կամ այն կարևոր գործը կը տեսնենք յանձնուած Տայ ամիրայի մը, կամ յոյն չորպաճիի մը, այդ միայն բացառութիւն մ'է զուս անՏապակալ Տարմաճարով, միջնուս անդին ամբողջ Տուսապակալութիւններ ու համայնքներ ոչ միայն չեն յարգուի, այլ և անլուր շարաշահութիւններու կենթարկին: Այդ չէ՞ պատճառը, որ մէկիկ-մէկիկ իրենց օճիրը ազատեցին Ղիէն նայն սկսած մինչև Ըամ ու Պաթմա՛ սարսափութիւններուն վրայ գանաղ բաղմաթիւ ազգութիւնները:

Ընկերային կենսքին մէջ օրէնք է, որ իւրաքանչիւր Տիւարիւթիւն, որ չի Տամապատասխաներ զինք կազմող, իր բովանդակութիւնը որոշող, իրեն կենսք ու զօրութիւն պարգևող ասրբերու, հոսանքներու, խորակացութիւններու: Զգառաճներուն ու պահանջներուն, այդ Տիւարիւթիւնը վաղ թէ ոչ գառապարտած է կորըստի:

Արդ օսմանեան պետութիւն կուսած ընկերային այս վիթխարի Տառասութիւնը որովհետև իր սկիզբէն մինչև այսօր, Տակընթաց զգաց զինք սնուցանող ազգութիւններու շահերուն ու իրաւունքներուն, որովհետև խորթ Տօր աշքով նայեցաւ իր խելօք զաւակներէն սերպին, ուսմանին, պուլկարին, յոյնին, Տային, արաբին և ըն և այդ ամենը ըրաւ շոյեղով միայն իր շփացած թիւրք անուն բաւալան անկարգ որդին, այդ պատճառով երթալով ձեթոնցաւ ու Տառաւ իր այս օրւան աննախանձ ձեկի վիճակին:

Փառիշտը «Այի Օսման»ի գերդաստանէն, վեզիրներն ու փաշաները թիւրք, վալիները թիւրք, միւթասարըճները և իրենցմէ վար մինչև յետին պաշտօնեաները թիւրք, միշտը, Ֆերիքը, լիվան, պինպաշին, իզպաշին, Օպաշին ու չափունները զարձեալ թիւրք գառախաղը, զօմիտքը, ժանդարման, վերը, վաքը, առչէը, եանը միշտ թիւրք, թիւրք, թիւրք օղլը թիւրք, իսկ միւսները, միւսներն Ե... օայլէ փառիշտհիտէ...

Ահա «այստեղ և թաղւած շան գուլեզ»։ Օսմանեան պետութեան հոգեբու կրճատումն ու բնակչութեան ազքառացումն գաղտնիքը հոս է: Պետութեան ծան-

րութիւնը թիւրքերուն շահ և թերևս անսնցեւ աւելի Եանրացած է եղեր միշտ ու կը Եանրանայ այսօր ալ միւս ազգերուն վրայ, որոնց ձայնը չի լսւիր Ինչո՞ւ, որ գրքի մէջ գրած է, թէ 300 անար աշիրեթ՝ մը թէ պիտի իշխե և թէ անոր պետութիւնը պիտի գլխանայ, ապրի Ար խիշդը, արամաւանութիւնը կ'ընդունի, թէ թէ 30 միլիոն բնակիչ հաււոց օսմանեան պետութեան բոլոր գործերը պիտի վարէ ցեղ մը, որ իր բոլոր վարչականութիւնով ու խառնուրդներով միասին հազիւ հազ 7 միլիոն կը հաշուէ Ինչո՞ւ համար, որ կրօնքը կ'ընդունի, որ 20—25 միլիոն ազգաբնակչութիւն - յոյն, պուլխար, հայ, արաբ ևայլն—ստեղծէ, շինէ և կազմակերպէ պետութիւն կոչած սուն մը, իսկ այդ սուն կ'առավարութիւնը ձեռքը Քայ միայն և միայն թիւրք կոչած զօռապետ եղբոր, որ շնչին փորձամանութիւն մը միայն կը կազմէ:

Սա ընկերային արտերդ մ'է, անարամարան իրողութիւն, որու ազնաբեր հեռանկարները պիտի չ'ուշանային, ինչպէս որ չ'ուշացան:

Ահա օսմանեան պետական պատմութեան մէջ ամենէն կողմի սխալը, զոր սրբագրել պիտի աշխատին բոլոր անոնք, որոնք օսմանեան պետութիւնը բարելաւել կ'ուզեն անկեղծօրէն: Խաբըր մոլիներու, տգէտներու կամ պաշտօններ պաշտօնիչու ձգտող ազգարարներու մասին չէ է հարկէ:

Օսմանեան պետութիւնը պիտի լինի իսկական արաւայայիչը իր բովանդակութիւնը լեցնող բոլոր ազգերու ալ ձգտութիւնն ու կարծիք, և ոչ միայն մէկուն այն ալ փորձամանութեան: Կառավարութեան և երեսփոխանական ժողովին մէջ—որոնք պետութեան ներկայացուցիչներն են—ձայն և աժոռ պիտի ունենան թիւրքերուն շահ և շատ հոշ թիւրքերուն աւելի—նաև արաբներ, յոյներ, հայեր ևայլն, ապա թէ ոչ արգիւնը կ'ըլլայ այն, որմէ զզւած ենք ար:

Բայց թերևս առարկի, թէ կոն երկիրներ, ուր կառավարողները երկրին չափազանց անշան փորձամանութեան կը պատկանին և ուր մեծամասնութիւնը միայն կառավարող է: Այսպէս օրինակ Հնդկաստանի և Եգիպտոսի կառավարութիւնը իրենց ձեռքը ունին անգրիտները, որոնք խիստ շնչին մասը կը կազմեն, օրինակ 250 միլիոն հաււոց բնիչ հնդկաստանցիներուն: Ինչպէ՞ն կ'ըլլայ, որ այդանց երկիրը օրէ որ յառաջ կ'երթայ փոխանակ բայթալու:

Գառափան.—Հնդկաստան ու Եգիպտոսը կառավարող անգլիացիներու և օսմանեան պետութիւնը վարող թիւրքերու միջև բազմաբարձեան երկինքէ երկիր տարբերութիւն կայ: Այ թէ ետքը միլիոն հազար նոյնիսկ մէկ միլիոն անգլիացիներու ձեռքը ամենայն վստահութեամբ կարեիք եր յանձնել թիւրքիոյ բախալը, միշտ վստահ ըլլալով, թէ անոնք պիտի շնչենէին ու Եազիցներին

երկիրը, փոխանակ անապատի վերածելու զայն, ինչպէս որ ըրին թիւրքերը:

Արողհեան, այ՛, պետութեան պէս ընկերային բարդ յօրինանք մը՝ յատուցութեամբ վարելու համար, ունհրածեշտ է արամագրութեան սակ ունենալ բազմաբարձեան, գիտական անթիւ միջոցներ ու կարողութիւններ, զորս շատոնց ունին անգլիացիները, բայց որոնց նոյնիսկ ամենէն տարբաններէն զօրիկ է գեռ միշտ այսօր թիւրք ցեղը:

Ստուգիւ ամենհասարակ ուշագործութիւն իսկ պիտի բաւէ հաստատելու, թէ թիւրք կեանքի բազմաբարձեան աստիճանը, յարգու երես ելլելիք՝ բան չէ: Թիւրք ցեղի ընկերային յարաբերութիւնները, թիւրք ցեղի գարոցները կրնային շատ շատ նախանձը շարժել միլիոն դարերուն, իսկ քսաներորդ դարուն անոնք այնպէս կը յարմարէին, ինչպէս Լաֆօնթեի գորարը եղի մեծութեան: Այսանց թող ներսի վերապահութեամբ միայն անցնել ընտանեկան կեանքի վրայէն, սովոր չենք, մանաւանդ թէ Քասակար կը գանենք իսկ, խաբ ու բնագրատութիւն վառնել այնտեղ, ուր սեւը ստպանն ի՞նչ ընէ: Անենք օրինակի համար կրթական վիճակ թիւրք ցեղին և համեմատենք ոչ թէ երբանիկ ու սարիներէ ի վեր դասմանագրութեան՝ բարիքները վայելող եւրոպական օրէն ազգի, այլ նոյնիսկ իրենց զուռ դրացի ապրող հայերուս հետ:

Թիւրք բանակի հայ զինուորներու 100-ին 99-ը գրել կարգալ գիտէ: իսկ թիւրքերու միայն 100-ին 8-ը, ես անձնապէս ստիկա ստուգած եմ զանազան թագաւորն եր ու մէջ և այդտեղ է հասած միլիոն թիւը: Նոյն ցուազին պատկերը կայ նաև գուրու: Օսմանցի հայերու 100-ին 80—85-ը գրել կարգալ գիտեն, մինչդեռ թիւրքերու միայն 7—8-ը, Երթութեան սեպակեան թիւրքերը հայերու հետ ալ չեն բազմաաւելի: Այս գառողութեան զարհուրելի Եանրութիւնը կըզգանք մանաւանդ այն ժամանակ, երբ յայտարարենք, թէ հայերը բազմաբարձեամբ ազգերու հետ համեմատելով կը գանին սակաւին նախնական, կէս բազմաբարձեան աստիճանի վրայ... Իսկ թիւրքերը ո՞ր կը ձեան...

Մէկ երկու խորհրդածութիւն ևս:

Ա) Մտաբերներ, որ հայերը—մասնաւոր պէս վերջին դարուն—ենթարկեցան անսեպական ու բազմաբարձեան անօրինակ հալածանքի, որ անտարակոյս պիտի անդրադառնար նաև անոնց կրթութեան վրայ:

Բ) Թիւրքերը—գեռ միշտ վերջերս—իրենց ձեռքն ունենալով ամեն իշխանութիւն, զերծ ըլլալով կտորածէ յաճախ յատուցող իրաւունքով յարիւրակելի իսկ հայերէն շատ բարիքներ, թէպէտ և աւելի նպաստաւոր պայմաններ ունեցած են, բայց գէթ կրթութեան մէջ չեն կրցած հայերուն շահ յառաջանալ:

Եզրակացութիւն.— Ա՛յն, որ թիւրք ցեղը—շատ մեղծ

բացառութեամբ — բազմաբնութեան մէջ բարձր-
նալու համար շատ դանդաղութիւն ու դժւարութիւն
ցոյց կուտայ:

Արդ, օւմանեան պետութեան բախտն տեսնուեալն
միայն նպատակաբարձր էր և է կառավարութիւնը
միայն ու միայն յանձնել այս տեսակ ցեղի մը ձեռքը:

Աւելի նպատակաւոր եզրակացութեան չլիարի յան-
գինք, եթէ բազմաբնութեան Երկու ազգերը պետու-
թեան տնտեսութեան տեսնուեալն:

Պաշտօնեաներու լեզուները միայն և միայն սպասող է
և ոչ արտագրող: Իսկ ո՞վ շքիտե, թէ պետութեանն
ուճիկ սասցող պաշտօնեաներու 1000-էն միայն —
մէկն ըլլալով նաև զինուորներն ու զինուորակազմները —
10—15-ը հայ են, համեմատելով թիւրքերուն հետ:

Ստեղծած է պաշտօնեական պարագիտ դասակարգ
մը զարմեալ թիւրք ցեղէն: Արդարև այս պաշտօնեան-
ութիւնը, եթէ ոչ արիակերութեան, գեթ բազմոցի վրայ
հանգիստ նստիլ և ուսելու միայն վարժած այս ազգի
մէկ բնորոշ առանձնայատկութիւն է զարմեալ: Լիկփը
պէնէն զատել կրցող մը անպատճառ պաշտօն կը տեսնէ
եբազին մէջ: Բոլորն ալ եֆէնտի են կամ պէյ, ազա
չունին:

Հեռակարգ այն է, որ մէկ կողմէն թիւրք ցեղի ար-
տագրող կորովը կը պակսի և միւս կողմէն պետութեան
դանձին վրայ թիւրքերու ահագին բանակ մը կը ծան-
րանայ մարտնչներու պէտ: Այժմեան պաշտօնեաներու
մէջ բանի բանիներ կան, որոնք պղինձ մը աւելի լաւ
պիտի Ենեմին, հող մը աւելի լաւ պիտի վարէին, բան,
օրինակ. վանի վիլայէթը: Այսօր մէջ մը դաւ ի բե-
ն երևու և գալ է մ'ն երևու զեմ փողով և իր շուրջը
հոսեցնող պաշտօնեաներու ի՞նչ բազմութիւն կայ,
որոնցմէ երկիրը աւելի պիտի օգուէր, եթէ ջորւ պան
լինէին կամ պօսթան ճիւղ... Միմիայն իրենց թիւրք
ըլլալն է պատճառ, որ այսօր արդար թեւ ան
գործը յանձնած է շատ դատաւորներու ու դատա-
խազներու, որոնց կոնսակին զգուսի կողմերը աւելի
պիտի սաղէին, բան դատարաններու կանաչ աթոռները...
Ե՛՛հ, այս այսպէս ըլլալով գեռ կարելի՞ է լրջօրէն խօսել
օսմանեան փառաւոր սպազայի մասին:

Դեռ աւելին կայ
Բարեբախտութիւն է, որ թիւրքն իսկ, ամենէն մեծէն
մինչև փոքրը, կը տեսնեն, թէ օսմանեան նաւը արի-
ներէ—շատերը կ'ըսեն զարբեր—ի վեր կ'ընկզմի, բա-
րեբախտութիւն է այս կ'ըսած, որ գեռ երկէ թէ չէին
ոչունը վտանգ, յոգարիման սաբէր, յարաւոր օգու
արուլ օսմանը՝ և ստանց նման մեծամիտ ազազակ-
ներով օղը լեցնող շարք աւել անն էր, խօսքի ունառի
օճառէ հերոսներու հիմա բոլորս հասկցած ենք, որ մեր
ստուը բանդած է, մեր օճախները մարտն: Անշուշտ
չենք մեզազգեր թշնամին, որ մեզ հիւանդ գանկով մեր

վրայ կը յարձակի և կը յաղթէ մեզ: Չէ որ մենք ալ
կարիճութիւնով գրաւեցինք այս հողերը, ինչո՞ւ հիմա
կը վերագործենք...

«Որովհետև — կ'ըսեն թիւրքերը — ի օթ ի պ ս ու ը
(բանապետութիւնը) մեր հայրենիքը փճացուց, բան-
պետութիւնը մեզ մահաւան հասցուց»:

Հաստատենք և ստորագրենք:

Բայց սա իսթիպատար ի՞նչ էր մեր երկիրն մէջ և
ո՞վ էր անոր ոյժ ու սնունդ աւողը: Ընդհանուր անորոշ
խօսքերը թողնենք: Խօսիք իրական, շոշափելի փաստերով:
Իսթիպատար կառավարութիւն մ'էր, որ իր գրուին
ունէր թիւրք թագաւոր մը, սուլթան շաիր կամ
Մէքիմ անունով, որ ունէր զօրաբանակ մը թիւրքերի
բազմաբնութեան, որ ունէր հայրենիքի դաւաճան պաշտօնեա-
ներու վահմակ մը, զարմեալ թիւրք ցեղէն:

Այս կառավարութիւնն էր, որ բանցեց օսմանեան
պետութիւնը: Ուրիշ խօսքով թիւրք ցեղի ծոցէն միշտ
ոյժ է կենք սասցաւ այն բանապետութիւնը, որ օս-
մանեան հայրենիքը բանցեց: Ծանրագոյն պատասխանա-
տուն թիւրք ցեղն է ուրեմն օսմանեան պետութեան մէջ և
այս վերջինը կը բարեկարգի միայն այն ժամանակ, երբ
թիւրք ցեղը կը զագրի ոյժ և կենք տալէ այն կա-
ռավարութեան, որ օսմանեան պետութեան գործերը
կը վարէ:

Հաշիւարդար է սա և պէտք է, որ բոլոր իրողու-
թիւնները հրապարակին, պէտք է, որ բոլոր ճշմար-
մարտութիւնները մերկանան Ու եթէ յօգուսի մը
Ծաւալը հնարաւորութիւն չի տար մեզ թիւրք մասունչի
թիւրք գրականութեան, թիւրք դիւստակութիւններուն՝
կենտրնի փաստերու շարքն մը բերել մեզանք և ապա-
ստանքը, թէ հակաբան կան և հեռակարգ սո-
մանեան պետութեան համար վնասակար է թիւր-
քերու «գերիշխանութիւնը» կառավարութեան մէջ:
գեթ ուժեղ և վճռական փաստերով այստեղ ի վիճակի
ենք հաստատելու և արար աշխարհին առաջ պրաւալու,
որ թիւրք ցեղը բազմաբնութեան խիստ ստորին սա-
տիճանի վրայ կը գտնուի և հեռակարգ ուճի է պետա-
կան կենտրնի մէջ անոր աշխատութիւններուն հանրա-
ժիլը... Խօսեցնենք թիւրք օճախէն ելած փաստերը
միայն, սուս ընդունինք թիւրքերու դեմ ըսած բոլոր
խօսքերը և լսենք միայն թրքական սեղեկութիւնները,
պաշտօնական լուրերը կառավարական վիճակագրու-
թիւնները:

Թիւրքը դիմակ չունին, կեղծիքը չի գիտարար անոնց
արամաբանութեան առաջ, աճպարարութիւնները աւե-
լորդ են թիւրքերու լրջութեան քով: Կանաչաւոր թէ աչքի
առջև ունենալու է, որ անոնք հաւաքած են երկրի
այնպիսի մէկ մասէն, որու մասին բողոքներ չեղան ու
չեն ըլլար և որը կը համարուի թիւրքիայի ամենէն բա-
րեբախտի ու խաղաղ գաւառներէն մէկը.— Կմասիայէն:

Փորք Ատոյի այս կարևոր կերպովը կը գտնուի Արվարդի բանակի քանակարհին վրայ, որիսի երկու ասիերուն է 2 որ միայն Յամսունն հետու է Պոսուն է որ, արեթե կէս առ կէս հայ է թիւրք բնակութիւն ունի այս քաղաքը. անշուշտ ոճրագործները, աւազակները, վայրենիները զսպելու համար—ունի բանա:

Չեւքիս տակ ունիմ այս բանաի վիճակագրութիւնը, քուշած կառավարական տոմարէն: Այս տարի մարդկային այս արգելաբանը ունեցած է 417 բնակիչ, որոնցմէ 196-ը ոճրագործներ են (Ճիւնայիթ), 69-ը յանցաւոր (Ճիւնա) և 142-ը ձերբակալներ, որոնք գեռ չեն գտապարտած:

Այդ 196 ոճրագործներէն 9-ը հայ են, 5-ը յոյն, 9-ը բիւրգ, 14-ը չերքեզ և 159-ը սեղացի, այսինքն ամասիրտի թիւրք:

Այսպէս ուրեմ, եթէ հայերու հետ բաղդատները կը տեսնենք, որ թիւրքերու 126 մարդէն մեկը ոճրագործ է, իսկ հայերու 1666-էն միայն մեկը:

Հարունակներ.

69 յանցաւորներէն 1-ը հայ է, 6-ը բիւրգ (5 այր մեկ կին), 3-ը չերքեզ և 59-ը թիւրք (57 այր, 2 կին): Այս հաշուով թիւրք 350 մարդոցմէ 1-ը յանցաւոր է (Ճիւնայիթ), իսկ հայերէն միայն 15,000-էն 1-ը:

Առնենք ձերբակալները (մեկգուֆ):

Առնց 2-ը հայ են, 3-ը յոյն, 4-ը բիւրգ, 5-ը չերքեզ և 128-ը սեղացի թիւրք (126-ը այր է 2-ը կին): Այս կը նշանակէ, թէ հայ 7500 մարդոցմէ 1-ը կը ձերբակալուի, իսկ թիւրքերու 156-էն 1-ը:

Այս թիւերը շատ բան կ'ըսեն, մանաւանդ երբ աչքի առաջ ունենանք, որ յսահմադրական" պաշտօնեաներէն շատերը գիտութեամբ կամ անգիտութեամբ, գրեթէ միշտ կը մեղանշին և այն ուշ. ի նպաստ թիւրքի:

Վերի բոլոր թիւերը յսահմանադրութենէն" աստիճան բանաի րնակիչները ցոյց կուտան: Այժմ աւելի լաւ գաղափար կազմելու համար առնենք մեկ տարւան մէջ եղած դատապարտութիւնները: Չեւքի տակ ունինք 1912—1913 տարիին ոճիրով (Ճիւնայիթ) դատապարտածները հետեւեալ կերպով.

- Ճամբայ կորոզներ—9 Տոբի, գողութիւն—2, կանխամատնած սպանութիւն—3, սպանութիւն—28, մարմնի անգամ կորոզներ—15, աղայի բռնաբարութիւն—24, աղբիկ փախցնողներ—10, կեղծարարներ—4, հրձիգներ—7, հասարակաց Ճամբու վրայ գողեր—8, կապելով գիշերուան գողեր—9 պատ ծակելով գող—1, սուս վկայ—1 և զրպարտիչ 1: Ընդամենը 122 Տոբի:

Արդ տանցմէ 2 Տոբի հայ են, 3-ը յոյն և 119 Տոբի թիւրք:

Այսպէս ուրեմ, 15,000 հայ ասրեկան — միջին հաշուով—կուտան 2 ոճրագործ, այսինքն 7500-էն մեկ,

իսկ 20,000 թիւրքերը կուտան 119 ոճրագործ, այսինքն 167-էն մեկը:

Համեմատութեան վիճիւր անոգք է թիւրքերու համար: Աւշագրաւ պարագայ մ'ալ, զոր կ'որձանագրենք միայն ու կ'անցնինք, այն է, որ թիւրք կինը—այդքան կաշկանդուած ու սեղմած այդ տարածքը—սահմանագրութենէն" աստիճան ալ յաճախ այցի կերթայ բանասին, մինչ հայ կինը, որ համեմատաբար աւելի լայն գործունեութեան ասպարեզ ունի, բանասին մէջ չի սեսուեր..

* * *

Այ բաւ է Հասկոցղին այսչափն ալ շատ է: Արդար չեն հիմա անոնք, որոնք վասահութիւն չունին թիւրքերու ձեռքով կատարելիք դարձեալագրութեան" վրայ իսկական հայրենասերներ չեն անոնք, որոնք յանուն երկրի ազատ, անարգել ծաղկումին ու զորացման, կ'աշխատին սահմանափակել շարքները, որոնք—թիւրքերու ձեռքով սահղծւած — այնքան քաժախտացուցին այս երկիրը..

Ի Ր Օ Շ Ա

Մամսիս

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

(Ք Ա Ս Ա Ք Ա Ք Ա Կ Ա Ը Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ը)

Նախկին Հասի Նոր արկածի վերաբերմամբ, թէ և երկու հոգմանուոր պետութիւնների գեսպանները պարտից կատարութեան հաստատացուածներ ախ, որ իրենց կուտարութիւնները կ'արգիլեն նոր որևէ նոր փորձը, այնուամենայնիւ կասկածներ կան, թէ ուստաց քաղաքակրթութիւնը հեշտութեամբ ձեռք չի ուղղում վերջնել նրանից: Այս կասկածի սպառցոյցներ են հանդիսանում Մախի Սարգար՝ Նըրայը Սալթանէի Իերլին գտնելը (ուր վերագրածը է Նախկին Հասի) և Թուրիի ուսուսկան հիւպատոսարանի կողմից Աւգո քրդերի յեղապետ յայտնի Սեփի և Նոյի ուստաց հիւպատոսի Թուրիի կանչելը: Թուում է, թէ Մամէզ Ալիի վերագրածի համար Արպատականում՝ վաղուց է ինչ հող է պատրաստուում:

Ուստան գլխական հակամարտութիւնը որեցոր ծածկած գրութիւնից բացառակ դանախու վրայ է: Մինչև այժմ ուստաց և անգլիական բանկերը, ի նկատի ունենալով սփերաների բաժանումը, զգուշանում են տարբեր շքաններում հողերի և կալուածների գրաններ վերջնել: Սակայն այժմ՝ ուստաց բանկի՝ Սպահանում (որ թէ և չէզոք զան է համարուում, բայց աւելի շուտ անգլիական սպրեցութեան շքան պիտի

նկատել) Զիլիի-Սուլթանի կալանների, այսպէս սասն, հովանաորութիւնը վերցնելու փաստից յետոյ՝ անգլիական բանակն էլ, իբ հերթին Պարսկաստանի հիւսիսային մասում, կալանների գրաններ է ձեռնարկել:

Հաւանաբանութեան արտայայտութիւն պէտք է համարել նաև անգլիական թերթերի և, մասնաւորապէս, Պոստիկ Արեւելք՝ շարաթաթերթի, խիստ անհամակիր վերաբերմունքը դէպի ուսները և նրանց բայերը Պարսկաստանում: Եւ եթէ է ինչափ ունենանք, որ այս շարաթաթերթի թղթակիցները մեծ մասամբ պաշտօնական անձնաւորութիւններ են —տեղական անգլ. հիւսիսաստները — ապա հասկանալի կը դառնայ թերթի պայքարի պաշտօնական բնոյթը: Յիշենք նաև այն խիստ սասնութիւնը, — որ երբեմն թշնամաքի կերպարանք է սասնում — որ գոյութիւն ունի շեքագի վերահսկիչներով ղեկավարուող ժանդարմների և ուսուցիչ մարզիչների ազդեցութեան տակ գտնուող կողակների մէջ: Վերջիններս իրենց զինուորանոցին կից գտնուող Մաշիկի Մեդիանի (զինավարժութեան հրապարակը) մուսը մի երկու անգամ փակեցին ժանդարմների առջ: Այդ դէպքից յետոյ երկիւղ կար, որ արիւնոտ ընդհարում կըսկսէ երկու կողմերի մէջ, սակայն վերջում կողակները զիջեցին, թէև հրապարակի վերահսկողութիւնը իրենց ձեռքումն է:

*

Գ եր մ ա ն ի ա յ ի շ ա հ ա գ ր գ ու ո թ ի ւ ը Իրանում զարգանում է Սնցեալ մեր տեղեկագիրն ու զարգիւցուց յետոյ, հասնող եւրոպական թերթերը բերեցին անգլո-գերմանական մերձեցման և այդ ուղղութեամբ մեծ պաշտօնական արտայայտութիւնների լուրերը: Այդ մերձեցման մասնաւոր նշաններն արդէն նկատելի էին մեզ մաս և մենք շեշտեցինք դրանց վրայ անցեալ անգամ:

Այս անգամ մենք կը մասնանշենք գերմանական շահարգութեան մի նոր փաստը. — գերմանական հիւսիսաստարանի հաստատուիլը Թաւրիզում: Մի բանի ասրի սուրջ այնպէս գոյութիւն ունի գերմանական առևտրական մի ներկայացուցիչ, որի հետևանքով վերաբուցեց և այդ հաստատութիւնը: Այժմ Թահրանից այնտեղ է քանապարհւում գերմ. ղեկավարանաւ բարաւզար Լիթթերը իրն առաջին հիւսիսաստ, որով հիւսիս է դրուում ուսուցիչական սֆերի մէջ գերմ. ազդեցութիւնը հիշեցու գաղափարին:

Հակառակ իրենց թւական նւազութեան, գերմանացի հպատակները Ասրպատականում առևտրական կարևոր ձեռնարկութիւններ ունին և օրեցօր ընդարձակելու ջանքեր են անում: Գերմանոստու պայքար կայ և այդ անդից Թաւրիզի շրջակայքում գտնուող քարածխի հանքերի բուռն վէճը: Եւ այժմ՝ հանքերի մի կողմում

ուսուցիչ՝ և միւս կողմում գերմանական գրոշակն է ծածանուում:

Ձեռք խօսում փոստային բոլորների Ռուսաստանի վրայից արանդիքը Պարսկաստան արգիլելու ուսուցիչական Երագրի և Գերմանիայի բողոքների հիման վրայ նրա վիճման մասին, որ գերմ. շահարգութեան կարևոր ապացոյցներից մէկն է:

*

Մ ա ն ու կ ը ա հ ի թ ա գ ա գ ր ու թ ե ա ն մասին եղած կառավարական հարցազգրութիւնը — ինչպէս երևում է ստացուող հետադիմներից — մեծ խնդրավարութեամբ է ընդունել գաւաւներում: Յեղի են ունեցել թնդածածակութիւն, հրապարակութիւն և այլ հանդեսներ, մեծ մասամբ երկրի հարաւային մասում: Հիւսիսը սակա բացառութեամբ անտարբեր է վերաբերել, իսկ երբեմն յեղափոխութեան օժիտ Թաւրիզ՝ բացարձակ հակառակ դիրք բռնելու հարցազգրութեան օրինակները ժողովրդի մէջ ցրելուց և պատերին փակցնելուց անմիջապէս յետոյ — ամենքին արդէն յայտնի թելագրաբաններով — ամբողջ դաշտաբազու՝ և արել և ցոյցեր կառավարելով արտայայտել իր բացարձակ հակառակութիւնը սահմանազրուութեան (հարցազգրութեան մէջ իշխււն էր, որ Մեղիքը շուտով պիտի բացւի): Ամբողջ ներկայացուցիչները այդ բողոքով ուսուցիչ հիւսիսաստարան են գիմել, որով և մասնել ներշնչութեան իսկական սրբիւրը: Այս պատերից յայտարարութիւնները պատուելով, սահմանազրուութիւնը մեռած են հաշակել և բազար բաց արել:

Նոյն ներշնչումով և ստարակ Ըռուշա-Գուլէի կարգադրութեամբ, Թաւրիզի ազգաբնութիւնը, մաս 30 հազար հոգի բազարից մի փոքրադի վրայ գտնուող Արի կամաւորն է հաւաքել՝ ուսուսաց նոր հիւսիսաստու Արիֆին ընդառնելու: Եղել են ժողովրդի և պետական հաստատութիւնների ներկայացուցչութիւններ, զարդարական բազմաթիւ աշակերտներ և այլն: Մի խօսքով ուղղակի արբավայել մի ընդունելութիւնը Ձեռք բերւած գոհունաններից երևում է, որ նոյնիսկ ընդունելութեան կարգն էլ սկզբից որոշւած է եղել հիւսիսաստարանից:

Ի է լ ու ը ն եր ի ն ո ր յ ա ը ա կ ու մ ն եր ի պատմաւոր, արիւնահեղ ընդհարում է սկսել նրանց և ժանդարմների մէջ:

Բելուշները ներկայումս մեկն այն վայրի առաջակարգային թեղիցից, որանցով այնքան հարուստ է Իրանը: Յարի չի անցնում, որ արանից կողպուսների նպատակով յարձակութեան չկատարեն խոշոր ազգաբնակչութեան վրայ: Այս անգամ էլ նրանք, ըստ սովորականին, թալանների համար յարձակութեան են դորոշում: Գեղական գաւառապետը նրանց դեմ է դուրս գալիս և

պարտելով օգնութիւն հասցում ժանդարմներէց, քանի որ բելուքները սպանում էին բաժին: Ամբո 6-ին բելուքները գալիս և գրուում են Դէհարքին գիւղը (19 փարսաղ Բաժնի արևմուտք): Եղած առաջին ընդունելով շէրաքի Գմորէ կապիտանը, որ մտին Քէհարու գիւղում էր գտնուում, իր ձեռքի սակ գտնուած մի խուսր (180 հոգի) ժանդարմներով և 1 թնդու-նով: Երով շտապում էր գեղի աւազակների գրուած գիւղը: Բելուքները դիրքեր են բռնում և ուժով դիմադրութիւն ցոյց առլիս 18 ժամ անընդհատ սեղող կռից յետոյ, թէև յաղում է բելուքներին գիւղից հեռացնել, բայց ինքն էլ թուլացած և հաւանական ուժեղ դիմադրութիւն սպասելով դիմում է Քիրմանի ժանդարմների ընդհ. վերահսկիչ մայրս Բելուքներին և օգնութիւն խնդրում: Ահրբիս 200 ժանդարմով և 2 թնդանով Քիրմանից գեղի կուռ վարն է ուղիւ-ւորուում:

Այսպիսով, ուրե՛ն, Քիրմանի նահանգի ամբողջ զին-ւորական ուժերը մէջտեղ են հանուել բելուքների դէմ:

Այդու հանգրծ կասկածելի է, որ դրանով յաղողին զսպել բազմաթիւ խմբերի բաժանուած բելուքներին, թէև ժանդարմների ընդհ. վերահսկիչ գեներալ Եւլալսանը մեծ յոյս է յայտնում նրանց վերջնական պարտութեան մասին, աւելացնելով, որ այս կռիւններում նրանց զոհերը 100-ից անցնում են, ժանդարմները՝ 4:

Թիւրքմէն աւազակախումքն էլ, որ բելուքներից աւելի անհանգիստ են նրանցից աւելի յաճախ են յարձակուածքներ կազմակերպում, նորից 600 հոգից մի խմբով յայտնուել են Կարգին գիւղի մուսաբերում—Մեշեդի և Էսհրութի մէջ, որով և նորից փակել են Ալապուս վանդաւոր համարուող բարաւա-նային այդ ձանապարհը:

Նա յիւր-հօս է յն Քաշի, այդ ոչ պակաս ան-ւանի աւազակայեան ու յայտնի խոզվորաբը, երևի երկիւղ կրելով ժանդարմների հարևանութիւնից, վեր-ջերս դիմել է կառավարութեան և պայմաններ աւա-ջարկել նրանից հեռանալու մասին: Այդ պահանջներից երևում է, որ առձին ազնուներն էլ որոշ ապեցու-թիւն գործել են և կարծում է, թէ նրան ցածկաստան են ուղում ասելը:

Նրա պահանջներն են. 1. Յաճիլ գետապանի կողմից երաշխաւորութիւն իր և ընտանիքի անձի և գոյրի 2. Ահրադարմնելով կառավարական զէնքերը, նա պահանջում է, որ իր սեփականները գնէի կառավարու-թեան կողմից: 3. Իր կալածանքը գնում է առձին գետապանի հոգնաւորութեան սակ և կապալով և առլիս նր ներկայացուցին թողնում է Քաշան, որպէս զի կա-լածաների մասին եղած պահանջների դպրում, գոյու-թիւն ունեցող օրէնքների համաձայն զոհացում կամ պատասխան առլ: 4. Իր հետ վերցնում է 100 հեծեալ

մինչև սահմանադրուել, որ կառավարութեան ներկայա-ցուցին և յանձնում նրանց զէնքերը:

Բանակցութիւնները զեռ շարունակում են: Նայիր-հասեյի կողմից այդ բանակցութիւնները վարելու հա-մար յատուկ պատիրաքներ են կնկել մայրաքաղաք:

*

Շէրազում անհանգիստութիւն է ա-րուում Յեղական ժանդարմներին, յայտնի չէ ինչ պատ-ճառով, ձերբակալում է խիստ ազդեցիկ և լայն համա-կրութիւն ունեցող մէկին: Ամբոբը խոզվորութիւններ է յարուցում և պահանջում նրա ազատուել: Նահանգա-պետ Մուխրըըը Սալթանէն, խոզվորութիւնը զսպել չկա-րողանալով՝ սպանում է հեռանալ բաղաւթից: Սակայն սեղական աչքի ընկնող անձնաւորութիւններ միջատում են և թող չեն առլիս նրան: Յուզումի այդ օրերին՝ մի ուրիշ գեպը՝ Փիտեմնների կառավարիչ Սուսի թարգ-մանի գէմ՝ եղած մահափորձ՝ աւելի է նանրացնում դրութիւնը: Ենթադրում են, որ գաւազարութիւնը Սուսի (բելգիացի) դէմ է եղել և սխալմամբ թարգմանի վրայ են յարձակել:

Քիւրդիստանն ու Լօրիստանն էլ հան-գիստ չեն, թէև ստերեոյթ խաղաղ են երևում: Նորքը վերականգնելու նպատակով կառավարութիւնը ստիպեց առաջին նահանգապետ Սարգար-Մօհուին իր պաշտնա-տեղին գնալ: Լօրիստանի նահանգապետ նշանակած Նիզամը-Սալթանէն էլ այս երկու օրս Լարուայից Քեհ-րան կը հանուի և, երևի մի ամսից, իր պաշտնաւորը կ'երթայ: Իսկ մինչ այդ Լօրիստան և Քիրքիստան 300 ժանդարմ է ուղարկելը:

Բեհհարից Քիրման ձանապարհից նորքնաիր նա-հանգապետ Սարգար Մօհուէնը և Ապահան՝ Սամսալը-թանէն:

Ապահանի նահանգապետութիւնը բախտաբերելու ազդեցութեան կենտրոնն է և միայն բախտաբեր նահանգապետը կարող է գործերը զեկա-վարել: Մի ուրիշը՝ այս ցեղի յարուցած ինտրիգների և խոզվորութիւնների շնորհիւ, մի ամիս էլ գրմանու չի կա-րող: Այս ձեռն Ապահանում առաջ բերած հակաբախ-տաիր շարժումը հենց այդ պատճառով էլ բոլորովին անհեռանալ սեղում:

Այս նահանգը շատ շահուէտ է և նախկին նահան-գապետը իր ձարպիկութեան, ունեցած ուժի շնորհիւ կարողացաւ ընդունել առլ: Նահանգի եկամուտների կեսը նահանգապետին յամակուցիլի Սոս 100—160 հա-զար թուրքի հասնող այդ շահը բախտաբեր շատ խա-ների ստորմակը գրգռելով դրդել է միջոցներ ձեռք անել նահանգապետութիւնը ստանալու համար:

Ինչպէս յայտնի է ամիսներ առաջ այդ բախտը նախ-

կին պրեմիեր Սամսով-Սալթանովին զիճակեցր Սահյոն նրա դէմ էր դուրս եկել նոյնպէս բախտարի Զաֆարը և ոչ մի միջոց չէր խնայում այդ պատիւը կամ աւելի ճիշտ՝ սարեկան 100—160 հազար եկամուտը նրա ձեռքից խլելուս Սամսովի 'յազաշելուս պատճառը այն էր, որ կռաւովարութիւնը ցանկանում էր պաշտօնանկ անել Սպահանի բազաքապետ Մորթազ-Ղոյի խանին՝ Սամսովի որդուն Վերջը այդ խնդրին էլ հարթուեց և Սամսովը գնաց 100 հազարը հասարելուս...

*

Ղ ա զ Լ ի ռ ու մ՝ Պ օ զ ռ ս անունով մի հայ է սպանուել մի ժանդարմի ձեռքով Ղազվինի հանրը բողոքով գրմով են ուսուսաց հրեպատոսին: Ուսուսական սֆերի քաղաքների հրեպատոսները ներկայումս հանդիսանում են անենկաբողոք և այդ մասը համարեա թէ կռաւովարուում է նոյն այդ հրեպատոսների ձեռքով և պարսիկ նահանգապետ և գաւառապետները լոկ երաւիւկի դեր են կատարում, բայց և այնպէս Ղազվինի դեպքը ուսուսաց համար մի գեղեցիկ առիթ է հայերի դիմուսին կողմ-նակի ոյժ սալով, դեպի ժանդարմներն ունեցած իրենց պայքարը ուժեղացնելու: Ժանդարմների դէմ եղած այդ բողոքն ու նրա մէջ հասկացող անվստահութիւնը կարևոր նշանակութիւն ունի մասնաւոր ներկայ ժամնուսում, երբ ուսուսաց զորքը Ղազվինից հեռացնելու որոշումն է արւած:

Եղած բողոքների հիման վրայ ոճրագործ ժանդարմը մարտաբազար է բերւել դատուելու:

Էյնը-Գօվլէն ահա երրորդ անգամ է, ինչ հրաժարում է ներքին զորոց նախարարի պաշտօնից: Ինձամակալը դեռ չէ ընդունել հրաժարականը Պատ-ձառնելը շատ ուներ նա հրաժարւելու: Իբրև միահեծան, բունպետական ուղղութեան կողմնակից, նա երբէք չի կորոշանում ասնել այն կարգը, որով առաջորդուում է այժմ կարինէալը Այդ կարգը կայունում է նրանում, որ ամեն մի որոշում անհրաժեշտաբար պէտք է կա-յանայ նախարարական խորհրդի համաձայնութեամբ: Եւ այն մարդը, որ սովորել է իր կամքը միշտ կատարուած սենելու, այժմ յաճար ստիպւած է ինձում անդի սալ իր նախկին քարտուշարի (ֆինանսների մինիստր Ղաւամը-Սալթանէն) կամ նրա սաստիճակից նախարարութեան բարձրացած անձնաւորութիւնների առաջ:

Էյնը-Գօվլէն յետ կը վերցնի՝ իր հրաժարականը թէ ոչ, այդ յայտնի չէ, բայց այժմից իսկ խոսում են Սըհահաարի մասին, իբր նրա յաջորդի:

Ա.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

XVI

ԵՄՐՈՍՑԱՅՈՒՍԻ ԻՈՎԵՐ

Բազուղ բերաններ. — Սեփիան Փափաղեան Ազգային Ժողովի մէջ. — Ապստմութեան անուղղակի նրաւ էր. — Փոծիկների փաղանգը 70-ական բալաններում. — Նուպար-Շահնագարեան սաներ և «Երկ-րագուն» — Փորոզպայեան և «Ախա» — Կրքսիան ընկերութիւններ. — «Իէպի Հայասան» կարգախօս. — Իսլամական պայտաք հայ ազա-սախի երեսասարութեան գաթի առկու. — «Արաստեան» ընկերու-թիւնը — Փորոզպայեան Վաճան՝ և Քիթիկուս. — Ռուստայոց տակ-նորիսը. — Վանի վարժապետեան և նրա կարեւակ գոյութեան ստիկներ. — Իրաւանութիւն և մասնաւ. — Ինքեց և իր վէպեր. — Կոնկերի՝ Ժամադարպայ տղասաւտ մուսուլմաններուս. — Խոսար-թիւններ Ջէյրուի մէջ. — Յարութիւն Յաբրեան. —

Բոլոր շրթունքները չէին պապանձած: Երկրի յարա-ձուն տագնապը, պատմական փոթորկոյի վայրկեանը, ուսուսաց յաղթական արշաւաքը, որ շատերի աչքում աղաւաղաբ հողի էր, կռւած վերջ սալու միանգամ ընդմիջս կիսաւունսի տիրապետութեան վերջացուեալ, տաս-նեակ տարիների ի վեր հնչող աղերսների և գան-գատների ամուրթեան գիտակցութիւնը, — այդ բոլորը չէր կարող չլիւսել թիւրքահայ մտաւորականութեան գէթ մի քանի զգայուն ներկայացուցիչներին, և ահա 1877—78-ի աղետալի օրերից ի վեր լուում ենք մերթ ընդ մերթ — աւելի յաճախ և աւելի որոշ ու հուժկու, քան առաջներում — բողոքի շեշտեր սուլթանական բանակարանութեան դէմ:

Ահա Սեփիան Փափաղեանը, որ կրակ է կարում Ազգային Ժողովի մէջ, երբ լուր է գալիս թէ Սազրա-զամը պաղ, թշնամական խօսքերով է դիմաւորել և ձամբու գրել Խառն Ժողովի պատգամաւորութիւնը (1879-ի յունւարին): Ինչպէս արդէն յիշատակել էինք նախորդ էջերում, վերջինը գնացել էր յարաձուն հա-րըստահարութիւնների մասին տեղեկագիր ու գանգատ բանակալու: Մեծ վեցիրը պատասխանում էր, թէ «Սեփա-կան Թիրքիզիլը զբաւղւել ժամանակ չունի... և թէ ժառագիւր է քննիչ կոմիտեան զիկել այնպէս, թիւրք նա-խագահայի:

Ազգային Ժողովի վրայ, ինչ տակ կուզէ, մի անգամ ևս պաղ լուր է ցանում համկեան սաղաքավորի այդ սպանիչ ցինիզմը: Սեփիան Փափաղեան ամբողջ է բարձ-րանում և արտասանում է գործնալ ու ուժեղ ու յան-դուգն ձուռ: Արհամարհանքով ժխտում է նա զրկելիք «կոմիտեանի» արժեքը, քանի որ մինչ այն զրկածները սպարդիւն էին անցել, ապա ստում է.

Կառարկեն, թէ Բ. Գուււը երազական Տանկաստանի զործերովը պաշարուած է և շունի ժամանակ Հայաստանի վրայ զարձնելու ուշադրութիւն: Այժմ, շունի ժամանակ Հայաստանի վրայ իր ուշքը զարձնելու, վ ա ս ն զ ի և

ր ու պահանջ Տաճկաստանի մէջ ապստամբ և զինեալ ժողովուրդներ կան, փոխուրիկ կայ, միմիջոց բնաւ սուտին, Հայաստանի մէջ անմեղ ու անզեն ժողովուրդ մը կայ, բոլոր բարբարոսութեան և սպառնալից հրոսներուն մատնած, որ կրպակներն, կը բաղկեն, կը յափշտակեն և կը մեծան ազատ ու անպատիւ, շորհիւ անպիտան պատանակալայ, իմէ բարենորոգմանը մեծ ծախսով կը կուրսին, ինչ զժառանգութիւն կայ, սակայն, որ գէթ զենք չեն տար Հայ ժողովրդին, որ զինքը պաշտպանէ... Ինչո՞ւ չեն փոխեր ու պատժեր գէթ պաշտամտարներն, երբ իմաց կուտանք... Եւրոպական Տաճկաստանի մէջ և այլ տեղեր յաւաքողի պատանակալներով լեցուցին և աւելորդ Հայ պաշտանակ մ'անգամ չզրին Հայաստանի մէջ... Եւրոպական Տաճկաստանը արատաւարութեան զիմելով, կրպակ կորցին այդ կրակուղբը, իսկ Ասիոյ Հայ ժողովուրդը, վառ զի աղետահան կերպով կը ինչկեր, անոր կը զլսողսի ամեն հաւատարմութեան կրակուղբ" *)...

Ապստամբութեան անուղղակի կոչ էր Ազգային ժողովի բեմից...

* *

Սեփեան փափակեան, որ 1878-ի Վեհաժողովի միջոցին պարտիսը Վարժապետեանի կողմից Բերլին էր շրջուած, իբրև խորհրդատու Հայ պատգամաւորութեան, մէկն էր ժամանակի սկանաւոր գեներալը:

70-ական թւականներն անանձ ենք Պոլսոյ մէջ երկուստար գործիչներն մի փաղանգ.— Ըստնազարեան, փորձուգալեան, Մինաս Չեքազ, Արփարեան, Տեմիր-Ճիպաշեան և այլն — որ վերանորոգչական ձգտումներով ազդարած, եռանդով արեւարեւում էին ազգային գաղափարը, թէ մտաւրի ու գրականութեան մէջ և թէ դպրոցական սուղարեզու: Եւ այդ գաղափարը նրանց երկուստար ու թարմ աշխարհահայրերով մէջ անբաւած և կերպով կապուած էր մ'ի ու թե ան ու ազատութեան գաղափարի հետ: Հայ առաջադիմական բանակն էր այդ, թիւրքահայոց մտաւորական ճիւղը, որ ձուլած էր բոլոր սարերից, առանց գաւանդների խորութեան.— լուսւորչական, կաթօղի ու բողոքական — ջրաւով ու ջրասուժով էր գիտում հասունեան ու հաւհասունեան պայքարներից առաջացած անգունը: Կատարութեամբ յետ էր մղում բոլոր պատակաւէ իմաստիւրդութեան, «Ազգ» վեր, բարձր էր գտնում բոլոր կրօններից ու գաւանդներից և ազգային գերագոյն գասի շուրջը բարոզում էր ժիւթիւն ու եղաւորութիւն, ներշնչելով անմահ Պեղծիթաշխեանի այս յաւերժութեամբ ու դժալիկ սողորդից:

Տո՛ւր ինձ քու ևնքդ. երբայր եմք մեր Որ մըբբիւս էինք գտնուած: Բազդիս ամեն սխ լարաննդ Ի մի համարյոք ջրունի ի բայ:

... Մեկտեղ լացի՞րք մեր ի հնունս: Եկէք դարձեալ յոր անբաժան Խառնեք զբարասը և զբեղբուն՝

*) Ասեմար. Ազգ. ժողովոյ, 1878 թ. էջ 351—52:

Որ արձագանքներն ըլլայ մեր ջան:

Ընչ աստեղք ի՞նչ կայ սիրուն Գան զանկալի երայր անուն:

Ըստները այդ երկուստարներից ու ու պար-Ը, ա հն ազարեան զպոքի սաներ էին նրանց ջանքերով դեռ 1870-ին հրատարակեց յի ը կր ա գ ու ն տ ք ր, Բոլորովին խակ, բայց խանդավառ երկուստարներ էին գրողները այդպէս էր և ամենամեծ աշխատակիցներից մինը— պ. Մինաս Չեքազ, որ չէր էլ զբաղում դժուր տականձ հրատարակագրութեամբ, այլ աւելի տարած էր գրական ու լեզուական մտղանքները Հայ Տաշարեան սերունդն էր, որ ուխտեց էր յազգասիրութեան ստոյան ըլլալ՝ ու կուզէր գառնալ Պոլսու կենտրոնում ազգային քաղաքակրթութեան ու ազատութեան մի վառարան, որ պիտի ճառագայթէր գեպի ամեն կողմ յերկրագունս՝ մէջ կարգում էր ամեն բալլափոխում Հայ աշակերտների պթեթիկ ձուր մտածելն ու առաջադիմութեան... յԹատու՞ր, դեպի լրջո... Անտարքերութիւնը մահ է Ըար-ժե՛րք... և այլ նման բացասելութիւններ: Արծար-ծում են ազգի ու Հայրենասիրութեան գաղափարը, երգում են Հայրենիքը, դրաւատում են Ազատութիւնն ու Ազգարութիւնը:

Յառաջ, ո՞ հայ երկուստարութիւն, յառաջ, գաւառացոցն սրտին գործելու կիրառ իմութեան... Այժմ՝ ճշմարիտ գործելը կըսին, նախապաշարում գիտութեան և սկզբունքը յաղթական կը հանդիսանայ, ժողովրդական ձայնը աշխան ջրաս Տոլմեն գետին ընկած սողալթիւն պե... այլ ևս ստից կոխան ըլլայր, ուր անձական շահը գերեզման կ'ընէ և հասարակաց շահը կը փթթի... Աստի կըսին վերակենդանութիւնն Հայոց:

Հայաստանի մէջ... ոչ ճարտարութիւն և ոչ ստացուածոց ապահովութիւն կայ... Ընդ երկուստարը Տորոգայրին ևնքը և ամեն վայելք կեցեղորն *)...

Հայրենիքը իւրաքանչիւր ազգի նախահայր գերեզմանն էր վայրն է և անդոց խանդակ... Հայրենիքը սիրոյ արեւն թափել ու մեռնիլը ար կեանք ու անմահութիւն է հայրենաստեղին (էջ 258):

Քիչ զենք, սակայն, գրած է.

Հայրենիքը դիւցազուններ շուգիր, հանճարեղներ կուզէ: Հայրենիքը զինու զինուր շուգիր, լուսոյ զինուր կուզէ... Ազգայեան և Ըստնազար վարժարաններ լուսոյ այն զոյգ արգանքներն են, որոնցմէ պիտի ննանկն Մարտմ զը Ստալլներ, Լամարթիւններ, Հրկախներ, Լազուակցիներ... Աշխատեցէք անգուր: անհետ էր, իմէ թեքումսը ևնք պարտուց մէջ: Այլ ժամանակն է, որ ստեղծելը զբէր վերածէր (էջ 473—74):

Եւ ամեն սեղ Ֆրանսիական մտքի ու գրականութեան ազգութեանն ենք անանձ, անյնիսկ հաս ու կտոր առաստաղիս քաղաքներն:

Այր... արտասութիւնը մարդկային ազգին ամենամեծ ճակատագիրն է. Աստուած աշտ ստեղծեց վմարգ (էջ 365):

... Հասաւ ժամանակը, հնչեց այն երանկաւաւ ժամը, ուր Միտքը աչ անցնելով անպոքսներ, ինք սկսաւ անգրողել գործերը: Ինչ Երկրափոխութիւն մը յանկարծ գրաւեց զհասուն ոչարներ... Պարտուց և կրասոց օրեքները անպաւ ընդհանրապես: Չիմոց և Վահագնաց փայլը պահ մը մթալնեցաւ... Արեւան պետերուն առաջ անսխալարս

*) Եր անձեալ, 1870 թ. էջ 131—150:

ընկան, Ազատութեան զգացուը ամեն սրտերու մէջ կենդանութեան ցնցում մ'ըջաւ...

Եւ մինչ երիտասարդ նորընտանեքը պաշարւած էին փրկիտփախական ու ընկերաբանական խոհերով, բանաստեղծ Ֆելէկեան գրում է իր «Երիտասարդ Տառաչանքը», որ փոքր ինչ յիշեցնում է Պատերազմի «Մայր Արքային».

Հայկի, գերեզմանդ իլուր ես բացեր, գեւ չի արշալոյս,
Ելեր գիշերանց ու քաջերդ է լոյս, կը կանչես ի գուր
Ըրիթի՛ք ցրտապէին՝ մեր հայց փրկազուծ ինչ ո՛ւր բացուեր էք,
Դեռ ահա հոգե լուսնանք ի վերէն զձեզ, քնացէք
Միեւնէ սր դատնայ հայոց նոր տարին
Իւր Մասեաց սարին

Ցեւեր, թէ ինչպէս Երիտասարդ եզրեր լսին և տեսնոյ,
Այլքն են պղտոր, փրկուող վշտանքի, նուազք թափուր
Իւր որոցք բողջրիկ պահած յիշատակն այնպէս զարեով
Կարսուն ի որսին հոգի գլխակար, կերթայ գեւ յուսով՝
Ինչ մի որ, աշուշա, գառնայ նոր տարին
Իւր Մասեաց սարին

1878-ից ի վեր այդ երիտասարդ և հայրենասեր շարքերի մէջ մէկը առանձնապէս գրուեց հայրային ուշադրութիւնը իր շիտակ ու անվախ բնաւորութեամբ, իր սաք, յեղափոխական խառնակքով: Մ կ ր ա ի չ Փ ո Ր Թ ո Ւ գ ա լ ե ա ն ն էր, որին վիճակած էր յետագայում հիանել առաջին հայ յեղափոխական կուսակցութիւնը և դառնալ ուսման հայ նորագոյն շարժման 1878-ից նա սկսեց հրատարակել Պոլսոյ մէջ իր թերթը «Աստ» անունով, որ մի քանի ամիս կեանք միայն ունեցաւ: Հայ միջովարը, որքան էլ փոթորիկներ բողբոջ նշանաբաններով, այնուամենայնիւ չհասցուեց նոր, երիտասարդ առաքելի կեռ լիզուն, նրա շիտակ, անկերպողական խոսքը: Փորձուգալեանը շափազանց ըմբոստ ու արատական երևաց իր շրջապատին և վերջինը գաւեց նրա դէմ ու խափանել աւեց թերթը: Ըստ երևութիւնի, որոշ գեղ էր խաղացել այդ բռնութեան մէջ ինքը Ներսէս պարիարքը, որին երկիւղ էր պատճառել փորձուգալեանի ըմբոստ գրելը:

Բայց շուտով վրայ հասաւ գործունէութեան աւելի հրապուրելի մի շքեան ազատասեր երիտասարդի համար: Հիանեց Ա ր ա ր ա ա ե ա ն ընկերութիւնը:

Բարեգործական և կրթական արւան սակ հիանաւոր ընկերութիւնները թիրաքահայերի մէջ նշանաւոր դեր են կատարել ազգային ինքնագիտակցութեան հասունացման սեպակետի: Յենց արդէն յիշատակցիցէք նախընթաց գլուխներում առաջին ընկերութիւնները, հիանաւոր 60-ական թւականներին: «Անձեւեր» ընկերութիւնը, ինչպէս ասանք Մկրտիչ Յատեանի մի յօդուածից, Պոլսի հազարաւոր հայ պանդուխտներին բռնել ու կորզալ էր սովորեցնում և դաւանները ձաճառու: Երկրորդ խաղը ըն-

կերութիւնն էր Բ ա ր ե գ ո Ր Թ ո Ւ գ ա լ ե ա ն ը: Նրա նպատակն էր Կրիկեան զարգացնելը

Հանգուցեալ Արփիարեան վիայում էր, որ այդ ընկերութիւնները ազատական ծրագիր ունէին, որ նրանց վարչները ուշք չէին զարններ գաւառական խարութիւններու վրայ և խոչնդ կատարելով ազատութիւն կը պահանջէին: Արփիարի սուեղով, Բարեգործական կամ Կրիկեան ընկերութեան անուամբ մէջ մի անգամ խօսել է և Միքայէլ Նալբանդեանը: Կաթօլիկ Երեւանցի բաւականաչափ դրամ հաւաքելով Կրիկեան էր գնացել, ազարակ գնելու և երկրագործական վարժարան հիմնելու: Ասկայն շուտով նայ աւեց հայկական գաւառ: Պապական հայ պատրիարք Հասունը՝ թէ հուսով և թէ իր շահերի համար վառագաւոր գանձելով կաթօլիկ հայ երիտասարդութեան միաբանութիւնը լուսաւորականների հետ, սկսեց ինտրիգներ և թիրաք կառավարութեանը մասնելով, խափանեց ընկերութեան բարգաւաճումը *):

70-ական թւականների հայ առաջադեմ երիտասարգութիւնը աւելի բարեախառ վիճակի մէջ էր կրօնական-գաւառական անտագոնիզմի սեպակետից, Հակամարտութիւն դեռ կար, սնշուշա, հայութեան այլազան և հասունների միջև:

Միեւնէ հասնական հայեր ամենատուար մեծ ամառնութեանը ազգութիւնին կարանային կրօնական մշտնադարձութեան մէջ սուղելով, լուսաւորական հայերն ալ կը հռչակէին թէ «ստորոք հայ եկեղեցւոյ չիք Հայութիւն»... Հայ հասնական և հայ լուսաւորական հասարակութիւնները ցով ցով կարգէին, առանց իրարու հետ սեւ մտերմական յարաբերութիւն ունենալու, ամեն պարագայի մէջ շատ աւելի բնշ յարաբերութիւն ունենալով, քան իրենցմէ անտարբեր իրենց բնականային Թիւրքին, Յայնին, Լրեային կամ Եւրոպային հետ *):

Այնուամենայնիւ, ժամանակի ոգին ևս աւելի ուժեղ էր, նախորդ սերունդի ազատամիտ ներկայացուցիչների— Ոսկանների ու Պէշեկիթաշլեանների— քարոզները ապարդիւն չէին տեսել, կրօնական անտագոնիզմը մեղմացել էր: Ցարերը գաւառների հայ երիտասարդներ միացան, լուսնային ազգային ընդհանուր վերածնութեան գործին ետեք ընկերութիւններ կազմեցին: Արարաւանը, Գարոցասիրաց-Արեւելեանը և Կրիկեանը **): Այնուամենայնիւ Արարաւան ընկերութիւնն էր, որին առողջ բաւական սերտ կապ հաստատել թիրաքահայերի և ուսուցիչների միջև, շնորհիւ այն կենդանի յարաբերութեան, որ ստեղծեց Գրիգոր Արքեպիսկոպոսի և այդ ընկերութեան երկու գլխա-

*) Նոր կեանք, 1 յուլիս, 1899 թ.:
**) Ա. Չոպանեան, Պէշեկիթաշլեանի կեանքն ու գործը, էջ 203—204:
***) Յետապոլում (1880 թ.) երբ ընկերութիւնները վերաւեցին Միացեալ և Ընկերութեան 8-րդ համագումարին: Ս. Փորձուգալեանի «Պոլսի և Հայաստան» խորագրով յօդուածաշարը, «Արմենիա» 1900 թ. գեղեցիկներից միեւնէ 1902 թ. յուլիս:

ւոր վարիչներին—Փորթուգալեանի ու Արփիարի—միջև

Արփիար—որ, ըստ Փորթուգալեանի, նոյնիքը յղացողն է Ընկերութեան գաղափարի — պատմում է այն օրերի ժողովներն ու խորհրդակցութիւնները յնոր պնեք“ի մէջ Հինգ-վեց հոգի են ընկերութիւնը հիմնողները, մեծ մասամբ Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի նախկին սաներ: Ոմանք առաջարկում են նախ բան գեան անունը առ նրան, ի յիշատակ ուսաստայ մեծ յեղափոխական նահատակի: Այդ առաջարկն արգէն շատ բան էր ստում հիմնադիր երիտասարդների հոգեկան սրամագրութեան մասին: Ընթացողներ էին նրանք սիրող կացութեան հանդէպ և կրթական-գիտականակալան նպաստակներ հետապնդելով, արի խորքում Հայաստանի պատուութեան գաղափարն էին փայտայում ու երազում:

Փորթուգալեան յանձն առաւ գնալ Հայաստան, իբրև նորակազմ ընկերութեան գործակալ: Մի գեղեցիկ առաքելութիւն՝ նոյնքան գրաւիչ, որքան և դժարին այն ժամանակայ պայմաններին մէջ: Հարիւնասեր երիտասարդը զարթ սրտով յանձն առաւ ամեն զրկմք, դիմեց ղէպէի Հայաստանի սիրալ — լուսաւորութեան ուսփիրայի իր պաշտօնով:

Գնաց վան 1876-ին, շրջագայեց երկար, ուսուցիչ սիրեց հողը կրթական հաստատութիւններ հիմնելու համար: Նրա օրինակը բարի նախանձ ու մրցում առաջացրեց միև պօքոսական ընկերութիւնների մէջ, որչպիսի Հայաստան՝ կող դարձաւ կարգախոս, ինչպէս մի ժամանակ ուսու ինտելիգենցիայի «դէպի նարօղը»: Գպրոցատիրաց ընկերութիւնն էլ Մուշի գաւառը ընտրեց իբրև գործելավայր:

Արարատեան Ընկերութիւնը կամայ-կամայ մեծացաւ, անդաճեցի թիւն աճեց. պակասում էր սակայն անհուզիչաւորը—գրամը: Պօքոսական բուրժուազիան սիրալ չունէր գաղափարական ձեռնարկների համար և մեծ դժարութեամբ էր աշխ մի բանի գրօլ իսկ լոկ փոքրամիւ մասաւորականների անսականներով չէր կարող գործել մի ընկերութիւն, որ այնքան լայն նպասակ էր զրկել իր առէկ:

Փուս-թիւրքական պատերազմի միջոյն փորթուգալեան ուղևորեց ղէպի Ուլկաս, մտեցաւ Պրիզոր Արծրունու, աշխատակցեց նրա թերթին և ձգտեց ուսաստայ մասաւորականութեան ուշագրութիւնն ուղղել ղէպի Պօլի ու հեռաւոր Հայաստանի մէջ սկսուող գործը: Փորթուգալեանի այցը ուսաստայերին՝ բերեց շուտով իր պատուները: Արբունին ուժեղ կերպով հետաքրքրեց և խոստացաւ նպաստ հաւաքել յԱրարատեանի՝ համար: Արծրունու թելադրութեամբ թիւրքաստայ երիտասարդ առաքելը ներխայտաւ կովկասեան իշխանութեան և թոյլտուութիւն ստացաւ հանգանակութիւն բանալու:

Հանգանակութիւն սկսեց ի նպաստ յԱրարատեանի՝

—և պօքոսեցիներէ համար մեծ, ուրախալի անսկիւզ էր, երբ ուսաստայերը առաջին անգամ Ընկերունու միջոցով փոխադրեցին նոր ընկերութեան համար հազար ուսուլի Պօլսեցի հարուստները բաշխելուում են և իրենք ևս սկսում են օգնել:

Փորթուգալեան վերագումունում է վան, բաշխելուած Արծրունու հեղինակաւոր աշակցութեամբ, մշակուած նրա գաղափարներով: Եւ հիմունում է վանի մէջ, 1878-ի աշնան, իր համաբաւոր վարժապետաւ ոցը: Արծրունու ներշնչումով գնում է վարժարանը ամենալայն հիմերի վրայ, հրաւել է կարգում նոյնիսկ թիւրք ու բիւրզ գրացիներին՝ պարզ զրկելու իրենց գաւալները: Բանակցութեան մէջ են մանում նոյն նպատակով և նեստարական կաթողիլոսի ու բիւրզ բէյերի հետ: Համերաշխութեան այդ մեծ ժեստերը արդիւնք չունեցան և ինքը գարոցի հիմնադիրը շատ չէր հաւատում հայ-թիւրք-բիւրզ համերաշխութեան գաղափարին: Այդ սկիւզութիւնը յետագայում սիրական գծերից մէկն էր յԱրմենիայի խմբագրի յեղափոխական հրապարակագրութեան:

Արարատեան Ընկերութեան գործունէութիւնը այդպիսով փոխադրուած էր Պօլսից Հայաստան:

Ցեղը չէ երկրորդն խտելու Փորթուգալեանի զուտ կուլտուրական գործունէութեան վրայ: Վարժապետանոցը մի բանի առիթ ապրելուց յետոյ, կառավարութեան հրամանով փակեցաւ: Հայի մտքը դարձեալ խտն էր բունակալական այդ հարմի մէջ: Դու, գաղաւթուր, զրպարտութիւն: Երիտաստայ առաքելը իր ազատամտութեամբ և շիտակ ու անկախ ընտրութեամբ յարուցել էր, ընտանաբար, գծհոսութիւն ու թնշամանց հայ դաշտայիններին՝ բանակում, Բաժաւսեցին նրան, ձգեցցին տրաստարել նրա բարոյականը: «Վարժապետանոցը անկրօնութիւն կը բարոզէ» — ձայնում էին սեւազգեստ դաւադիրները: Մի վարժապետ եկեղեցու բեմից ամենացած ձևով գրգռում էր ժողովուրդը յանհաւատութիւն սորվեցնող՝ վարժապետանոցի գէժն իւրովութիւն, յուզումը վանի մէջ: Լուր աարածեցին, վերջապէս, թէ Փորթուգալեան կուլտուրականութեան վարժարքի աակ իրօք իր ըմբատ, յեղափոխական գաղափարներն էր սերմանում: Վասպուրականի հայ երիտասարդութեան ղընտնելուում շճտրտութեան բաժնը կար: անշուշտ, այդ գաւաճան ալըմի մէջ: Ցեղեկագիր տեղեկագրի եսեկից թափեցին Պօլսի, Պարտիսթարան, գուցէ և այլ տեղեր... Եւ համակրելի ձեռնարկը խափանեց: Փորթուգալեանին արգիւլեց Յու վասպուրականում, նա նորէն դարձաւ աքսորական, վերագարձաւ Պօլսի: Ասկան այնտեղ էլ միջնորարը չափազանց խեղճուկ էր՝ ազատասեր բարոզչի համար և մի քանի աարի յետոյ նա ինքնիքը նետեց Եւրոպայ, հաստատեց

ընդմիջա իր յեղափոխական ապարանով Մարտիկի մէջ վարժագետները իր կարճատև գործութեամբ խի՛ չափազանց արդիւնատու եղան փորձութեան պատճառով սարկութեան որբանի մէջ մի նոր սերունդ, ազատուէր և մարտական արմատութեամբ, — Աւետիսեանների սերունդը, որ գրկեց խանդավառութեամբ Հայաստանի ազատութեան դրօշը և գնաց դէպի բանառ կախազան...

«Փորձութեանը ազատութեան շունչը մը փչեց ամբողջ վանի վրայ, առում է Արփիար, առանց Յեզգափոխութիւն բառը արտասանելու, պատրաստեց յեղափոխական սերունդը»:

Հարունակներ թիրաբնայ բողբի պատմութիւնը 70-ական թւականների վերջերու թիւ ենք, Ա. ի. ժ. ու. ժ. ի. ցառու վարկեաններու և Բրտնասացման բարոզը — մերթ թող ու երկնու, մերթ զօրուր և յանգուզ — շարունակու ինք ինք Տեղի թիրաբնայոց մամուլի ու գրականութեան մէջ:

Երբ ենք — Հիշմաններ, Հակոբակ իր խիստ չափաւոր, ոչ յեղափոխական խառնածքին, լոյս է ընծայում մի շարք վեպեր, որոնք Արփեանի ու Բաժնիի երկերի հետ գալիս են Հասարակելու մեր «Տերութեան» վիպագրութիւնը: «Պարոս Լեւոն», «Թեոգորոս Ռշուտնի» և «Երկունք» կ'ընթացում են մեր ազգային գիտելութեան արժանացում շրջանը, զարկ են առլիս իրենց հերթին Հայ ազգական ինքնաճանաչութեան, արծարծում են կուսի, բնասացման անհրաժեշտութիւնը, նկարագրելով վերտարագրելով գեղարեւոտական հուժկու էջերի մէջ մեր պատմութեան Տազագրիւս, դիպացման գրագրները, ուր առանձնապէս փայլել է Հայ ցեղի կենսական կորովը, նրա գործած ինքնապաշտպանութեան ճիգը:

Պարբերական մամուլի մէջ 70-ական թւականների վերջերում «Փունջը» կը ժամագրվալը Հայ մարտական երեսասարգութեան: «Պարոս և Մարտ» խորագրի սակ Յէվրոնիպաշեան գրում էր ազատաշունչ այլարանութիւններ:

Քսաներորդ դարը — առում է նա Միլլուսի ուրուականի բերնով — պիտի բերէ ի շարս այլ ազատութիւնների՝ նաև Հայոց ազատութիւնը: «նա պետք է լինի «դարերի մեծագոյնը»...

Այն բարոյական սիդրներ, որք կ'առնաճարին այսօր, պիտի վեճակուեն այն վեճակոյն դարին մէջ, այն ժողովուրդներ, որք մի անմիտ ինամակալութիւնի սակ են այժմ, չափազանց պիտի լինին և ինքնազուգու պիտի վարեն իրենց ճակատագրի, այն ժողովուրդներ, որք կ'հնէ մե լուծի սակ պիտի փրեն իրենանց շղթաները... Չեն նշուար այն արշաւայի, որ կը ճառագայթէ Մասիսի պաշտութիւն վրայ»:

*) «Փունջը», № 1877 մարտ 10.

Ապա յիշեմք վերասին Այվազեան վարդապետի խրոխտ ու ցառու հրաւերը նոյն «Փունջը» ի մէջ:

Հայոց ազգի անմիտ երկնասութիւնը մինչև այն աստիճան հասած է, որ իւր իշուսս վիճակին վրայ խռովելու նշան անգամ չի յայտնուր: Երբեք իւր յայտեր Սահմանագրութեան վրայ գրած էր, այսօր ոչ իր այսօր անկախութեան կեդրան ըսած է դպրոցները և կրթական, որ դպրոցներն դանկ ազատութիւն: Բայց միթէ՞ զպրոցներ մէջ կը սարկէ Հայն արին առաջ բերին թախտիւնը... Պաշտպանի պէտք է ազգութիւնը, ինչ միտոյով այլ բնայ, երկ բարոյական ազգութեանութեամբ, եթէ բունութեամբ, եթէ յ է դի մ ու ու թ է ա մ որ, միայն թէ Հայրենիք փրկի»:

Եւ կարծես ի պատասխան այդ խուլ կոչերի ու բնասացման յորդորների՝ լուր եկաւ 1878-ի վերջերին, թէ զ է յ թ ու յ ց ի ք ա պ ս ա մ բ է ի են Ընդհանուր զօրաշարժ էր Հայ հերոսական լեւնալարում, ինչպէս 1862-ի յիշատակելի օրերին: Փոքրիկ խլրուում էր: Բայց անգամ այդ փոքրիկ խմբակն ընդլուծուր ահագին շփոթութիւն ու իրարանցում առաջ բերեց ինքզինքան շրջաններում, ուր լաւ գիտէին, որ Զէյթունը մեծ Հայաստանը էր, որ նրա հետ էր կարելի կատակ անել:

Ի՞նչ էր պատահել... Յարաբախտաբար զէպըը շատ հակիրճ և կցկուր ձևով է նկարագրւած ժամանակի Հայ մամուլի մէջ: Քննութիւնը ցոյց աւելց — այսպէս է գրած «Փունջը» ի էջերում — որ «դէյթունցիք կը գանգատին անկենդան առաջ տուրքերի ծանրութեան և պաշտօնեանների խտութեան մասին»: Ըստ երևութիւն, եղել են և Հայ ազգիտասօրներ: Դեպքից յետոյ ձերբակալելին ու Պոլսի բանտ սարան երեք հօգի իբրև «պատասխաններ»:

«Մասիս» մէջ (5 դեկտ. 1878 թ.) զէպըը այսպէս է ներկայացւած.

«Հոկտեմբեր 27 առաւել Զէյթունցի չօլք վարժապետ Յարութիւն, զլուր խել մը անձինք ժողոված, կը յարձակի օսմանն զօրքի վրայ Մարաշէն խոյոյն քանի մի գուժարուս գալով կը հրաւիրեն Հայերը Տնաշանութեան: Ի պատասխան — Հայերը կրակում են զօրքի վրայ, վերջինս էլ արշաւում է ապստամբների դէմ: Սրանք Տահմուրում են դէպի լեւոնները, քիչ յետոյ պաշարում և ի վերջոյ անձնատուր լինում: 30-ի չափ զէյթունցիները Չօլք վարժապետի և փրենցի վանհօր հետ ձերբակալելով Զէյթուն են առնում և այնտեղից էլ առաջուց բանտարկւած ուրիշ 90 Հայերի հետ՝ առնում են Մարաշ: Ընդամենը, «Մասիս» ի սանկով, մօտ 200 զէյթունցի այդ դէպքի առթիւ բանտարկւած էին Մարաշում:

*) «Փունջը», 1878 թ. ապրիլ 29. Կ. Պոլսի

„Փունջի՛ր վիայութեամբ, հարիւրաւոր հայ խոովարարներ ապաստանել էին բարձր լեռները և երկար ժամանակ թիրաք կառավարութիւնը փնտրում էր ու չէր գտնում նրանք։

Երբ խրատուից յետոյ Գարաշի միութեամբը զորքի և քրիստոնեայ համայնքների լակն ներկայացուցիչներին հետ Կիլիկիոյ Մկրտիչ կաթողիկոսին միջնորդ են ձգում, որպէս զի հնազանդութեան հրատարակիչներին, վերջինները ազադուում են։

ԴՄենք ապաստան չենք, այլ ցաւեր ունինք, որոց գարման տարուիչը խնդրած ենք մեր բարեխնամ տերութենէն՝ և իբր ապացոյց՝ 20-30ի շափ եկեղեցական ու աշխարհական դիմում են դէպի օսմանեան բանակահետնորդ և յանձնուում թիրաք կառավարութեան։ Վերջինը, փոխանակ իր խոստուֆերը կատարելու, սխում է մի շարք բռնութիւններ։

Հաշկպի վային, մարմասն տեղեկագիրը գրկելով Բ. Դրան, Զէլթունի անցքերի մասին, յորդորում էր թիււորակման դատի յանձնել խոովարարներին, ապա թիւ ոչ, ստում էր, ոչքէլ քրիսնակ՝ պիտի լինին և ապագայում հայկական նոր, աւելի մեծ ապստամբութիւններ պիտի ծագին։

Այնուամենայնիւ, սուլթանի կառավարութիւնը, վախենալով թերևս ապստամբութեան ծաւալումից, չհամարձակեց իր սովորական դրսիսեան միջոցներով պատժել հայ լեռնականների այդ նոր թռիչքը։ Հարիւրաւոր բանաւարկեաները շուտ արձակեցին։ Փորքաթիւ յվարէնները՝ միայն երկար բանա ձնացին։

Չուրք վարժապետը, որ ըստ երևութիւն կարևոր դեր է խաղացել զէլթունեան այդ խռովութիւնների մէջ և որ շղթայաբազ նետուել էր Մարաշի բանաը, այն նշանաւոր Յարութիւն 2 արքան էր, որ 90-ական թւերի սկզբում, զէլթունցի իշխան՝ անուռով լոյս էր ընկել կովկասեան մեր շրջաններում։ Այդա սարիներ յետոյ, 90-ական թւերին, նա հաստատեց Բուլգարիայի վառնա քաղաքում, ուր պարագում էր օրտգրութեամբը Այնտեղ էլ մեռաւ։

Մ. ՎԱՌԱՆԻՍՆ

Խ Մ Բ Ա Ն Դ Ը
X
«Մ Ա Ն Ք Ա Ռ, Օ Ր Է Ն Ք»

Բանորն ապրեց այն օրերից մէկը, երբ մշտանաջային գիշերի ծանր, սպանել լուութիւնը դու շարունակում է իշխել յոգնած գլուխների վրայ, խուփ դնելով բոլոր շրթունքներին, խնդրելով քրքրիլ ու շունչ և մարդիկ որ ցերեկով բայում են, շարժուում յար խոր հրաշաւորու-

թեամբ, որպէս գերեզմանատանը վերջին շարանները վրայ- վրայ կախաղաններ բարձրացած բանդի բակի մի հեռաւոր անկիւնում և յաճախ առաւուր զարթնելու, մենք սոսկուով նկատում էինք, որ այս կամ այն երկուսսարդը պակասում է քրասնիք... Գտնելնք, որ կուխել են գիշերը։ Աւելի յաճախ պատրաստուող ոճիրը մենք իմանում էինք դեռ նախընթաց երեկոյին վերահացուների անց ու դարձից, նրանց կակախելի շարժումներից, կամ այն դաւագիր ըուութիւնից, որ յանկարել իջնում էր բոլորի վրայ։ Վերջին դէպքում հսկում մի գիշեր էր սկսում բանդում, բոլոր խուցերն ետում էին, անբուն անջնալք բայարում էր բոլոր այդ գարշահոս բներում, բոլոր լաների ձեղքերից բորբոսած, ըռած ուշքեր էին ուղղում դէպի միջանցքները և բանդարկեաները լարւած յողութեամբ սպասում էին մասհարարի երևալուն միահասուռ ու յուսահատ ազադակ բարձրացնելու համար։ Բանդը զնդում էր հիմքից, պատերը թնդում էին և էլի մի ուժեղ, կենսուղի գույլութիւն իր սողով գտում էր իջնուող վրէժնակիր բռնութեան բացած մտաւ ու խաւար խորիորտը։

Նախընթաց գիշեր սակայն համատարած լուութեան մէջ աշխարհից ու բանդից ծածուկ, մի մահ էր տեղի ունեցել, որ աւելի ցնցող էր, բան բոլոր կախաղանները աւելի շշմեցուցիչ, բան ամենահերոսական մահը։

Այն օրերում, երբ օրէնքը մարգակնր վիշադով պէս լափում էր քմահաճ ու կատարի, ինչպէս բաւթ բռնութիւնը, պարտաւորների, ընկճածների կողքին յանկարծ բարձրանում էին ըմբոսս վիթխարիներ, կոխ յայտարարելով ամեն մի կարգի, ամեն մի կաշնակուումի, որ գալիս էր սահմանելու գրեթէ աննախնայ ու վարագ ազատութիւնը անհատի։ Դրանցից մէկն էր, որ մի օր, կատարի ու անհատար պայքարից յետոյ եկաւ սուտարացնելու բանդի պարտաւորների բանակը։ Ի՞նչ ազդից էր չգրիտեմ, ո՞ր հորիզոնների սակ էր կերուել ուղ բոնդէ հոգին, ո՞վ էր բորբոքել նրա ցատուծ հուրը հասարակական կարգերի գէմ, ի՞նչ անխուսձութիւն էր սարի հանել, ծառայրել նրան օրէնքի բոլոր արտայայտութիւնների, բոլոր ձևերի, բոլոր պահանջների գէմ։

Այդ չգրիտեմը Գրիտեմը միայն, որ այս մարդը, անհասականութեան այս ծայրայեղ մարքիացուած իր կարճատե կենցեում անդրում բրտութեամբ խորսակել էր իր ըմբոնած ու աննախնայ երջանկութեան առաջ բարձրացած բոլոր խռընդուոնները, կարգ ու օրէնք արորել էր մոլեգնօրեն, հեգնել էր ամեն մի սկզբունք, որ բաշխում է անհատի տարեալին, աւերիչ վայելքներին և նրա դատն ու ծանր բազուկը փռել էր բազմութիւ գոյութիւններ ծայրայեղ հարկելու համար իր յախուռն ու ատափիկ խոյանքներին գէպի հասարակական կազմի աւերանը։ Ասում էին, որ նա երբէք չի ժպտացել և

երբէք չի լացել, որ կարեկցութիւնն ու խնդրէ Տաւարապետ անձանքն են եղել նրա գաժան հոգուն: Նրա ոտներէ հետ արևուն է հոսել շարունակ. երբ օրէքն ասել է՝ «Մի սպանի՛ր», նա կողպակ է ու աւերել. երբ պետութիւնն ասել է՝ թէ յիստիականութիւնը ներառեալ է, նա կործանել է ու խել: Հարևանել է աջ ու ձախ, որովհետև շրջուն մտաբեր այդ համարել է անիրաւ:

Ահա օրէքի այս զարհուրելի հակառակորդն էր, որ օրուները երկաթէ օդերի մէջ աղւան, մի օր ներս ընկաւ բանդի ծանր դունդն և գնաց Եանկելու մտաղ կամարների սակ:

Կախազանն անխուսափելի էր... և նրան շուտով դատաւարանցին մահուան:

Բոլոր ընկանների մէջ այս եղակի մարդու ծակասագիրը ամենին համար գարնել էր մի մշտաւազ և նրա մտաւալուս, անխուսափելի մահը մեզ բռնել էր ցատկի սպասուելի անդրով, գրեթէ ախաւար հեռաբերուածեամ:

Ի՞նչպէս պիտի մեռնի այս աւերածական, այս սարսափելի մարդը, որ իր շուրջն այնքան մահեր է սփռել՝ — ահա այն հարցը, որ յեղեղեղում էր մեր հոգիներում ամեն անգամ, երբ մի նոր կտրուղների պատրաստութիւն գալիս էր մեր յոգնած զգաստութիւնը հրաժարելու:

Հարախներն անցան...

Եւ մի առաւօտ, կամրից՝ կամեր շշուկ խաղաց թէ «Օրէքնի թշնամի»՝ ինքն է վերջ աւել իր փոթորիկից գոյութեանը՝ կախելով բանդի լուսամուտից զգեստի կտորներից պատրաստած չւանդի:

Մահից առաջ՝ որպէս գերագոյն կասկ գրել էր քանի տուն ոտանաւոր, որով հասարակութեան այս անընկճելի հակառակորդը վերին անգամ մարտահրաւեր էր կարգում Օրէքին յանուն բոլոր ըմբոսների և ընկնում առանց պարտելու: Բառերը չեմ յիշում, բայց մտաւորապէս հեռանալն էր այդ ոտանաւորը:

«Կանգ առ, Օրէքը... ես խիզախեցի քո երկաթէ խստաբարութիւնը և քո հաջգանծ ու հովանաւորած արդարութիւնը փշրեցի: Իմ հարևանները խորակեցին բուրդն, ինչ զու կերակ էր և քո հաստատած իրաւունքի պատանդանք իմ բուռնքի հարևաններից թընդագայ: Եւ այժմ քո ձիրաններում, բայց գարնել ազատ, ես մեռնում եմ ազատօրէն և ո՛չ քո կամքով, կանգ առ, Օրէքը...»

Այսպէս էր մեռել այդ աւերածական, այդ սարսափելի մարդը:

Ըմբել էինք ամենքս այդ հզոր անհասականութեան վերջին բուկոմից, որ մահու առջև արիւթիւն էր ունեցել էլի մի վերջին անգամ ուժգնօրէն ապասկել սարքել օրէքը, իր բանդի քարէ կամարների սակից,

մեն մենակ ճշարով աշխարհի ճակատին իր աւերել ու հպարտ ցատկով՝

«Կանգ առ Օրէքը... Մեր ընկճած, պարտասուած հոգիների խաւարի վրայ այս երեք բառերը այժմ փայլում էին որպէս կայծակի վառ ցուլքեր և մեր շրթուները անգագար շշնջում էին մեռնող սխտանի գերագոյն ձիջը՝

«Կանգ առ, Օրէքը...»

* *

Սեպտեմբեր ամիսն էր, մի առք ու գաղջ երեկոյ: Բժիշկ ընկերոջն հետ երկաթապատ լուսամուտի առաջ կանգնած՝ նայում էինք զէպի գուրս, բաց աշխարհը փնտրելով, Էնուսն՝ բանդի թանձր ու բարձր պարիսպներից այն կողմը, գործարանների ծուխ ու գոլով պատած երկինքը՝ սևացած, մրտ ու հօհայական խուփի պէս ձնշում էր վերից, խեղդում էր վարում շունչ ու հեք: Ցօթ էր:

Դէպի մուտքն իննող արևի հորիզոնական շողերը հազիւ գունաւորելով ծանր մթնոլորտը, մաշում, մեռնում էին մոխրագոյն մշուշի ծալքերում:

Կեսնքն այնպէս հեռու էր մեղից ու այնպէս երազական երբեք միայն՝ բարձր պարիսպների յեռակից, լուսում էր անցնող կառքի խուչ դրնդոցը, ձիերի ոտների համառակ զսփիւնը. փոշին բարձր-բարձր բարձրանում, մաշում էր բանդի և մեր գլխների վրայ, սպա կրկին լուսութիւն:

Մեր դէմ ու դէմ՝ բազի անկիւնում, բանասային մատուռի անշուք ու գրեթէ անհասնող շէնքն էր: Լայնաւնիս ու խիտ ցածր, թոււմ էր, թէ նա էլ սափականցել է պղտոր երկնքի ծանրութեան սակ: Առ ձնշում էր մեզ այդ մատուռը ո՛չ միայն իր անհրապարտ սեսքոյի, այլ այն ախուր հակասութեամբ, որ կար այս շէնքի գաղափարի ու բանգային սարսափների մէջ:

Մատուռը զանգակատուն շունէր և ո՛չ գմբէթ. մի հասակի երկաթէ խաչ նրա արևելեան պատի վրայ ցրած՝ երազում էր սարտամօրէն: Ժանգոտած ու սև, նա չէր պսպղում, չէր ողնունում գաղղրդեան առաջին ցուլքերը և երեկոյան՝ չէր կանկխում, չէր փայլում վերջալոյսի մարդ շողերի առաջ ինչպէս աշխարհի պերճ կեկեցիկների ոսկեզօծ խաչերը:

Նա ժպիտ չուներ... այդ խաչը:

Ընթրին անհամառակ, հսկայական բարձրութեամբ այդ թանձր երկաթը, իր տարածած թիւերով մի կենդանի կակ ինքն ասես, որ իր համր ցաւի մեռութիւնից փոխել է բազուկները երկնքի առաջ, ո՛չ աղօթքի այլ մի սասանեցուցիչ, մի սրտապատառ հառաչանքի համար, որ՝ սակայն, բարացել է շրթուներին:

— Ցեանում ես այս խաչը, ասացի ընկերոջս, ինձ միշտ թւում է, թէ նա կենդանի, խորհող, զգացող մի մարդ է, որ ցաւի ուժգնութեանից գալարում է՝ ճշարտ

իսկ անկորոզ, բայց ես լսում եմ նրա լուռ տանջանքի առաջակը:

— Յանջանքը միշտ կենդանի է, միշտ խոհանուռ ու զգալուն, ի՞մ ընկեր, պատասխանեց բժիշկը և կրկին անձնատար եղաւ իր խոհերին:

Յիրահանուտ եր.

Յանկարողները կարող է՛ն եկեղեցի գնալ: Արդէն անցաւ քահանայն. նրա յեռանկը՝ միշտ հարած տիրացուն: Քիչ յետոյ վերակացունների հսկողութեան սակ դեպի մասունք ուղղեցին կալանաւորները. ոմանք արձակ ոտներով, ուրիշները ծանր շղթաներով, որ նրանք վեր էին բաշտում շտապախնդր մեղմելու համար. մի բանիսի ձեռքն ու սաքն կը շղթայաւած: Անցան դանաղ շարքերով, զոյգ զոյգ, գլուխները քաշ, գէժքերին վիշտ կամ դառնութիւն, անցան ու ծածկեցին մասուռի կրտսիւտարուս:

Դռնից երևում էին պղպտաջղ մոմերը:

Լուռ էինք:

Բժիշկը մի ձեռքը լուսամուտի երկաթին ձգած ու գլուխը բազկին յենած, մեկըս սուլում էր մի անորոշ եղանակ. ես վերստին ընգհատեցի նրա խոհերը:

— Լսի՛ր, սասցի, հրեւոյ՛ւ ուր. Լսի՛ր, եթէ՛ ճշմարիտ է, որ խաչը տառապանքի ու նահատակութեան խորհրդանշան է, չե՛ս գտնում, որ մի այլ երկաթէ խաչ: Բայց աւելի ծանր, աւելի բարձր ու ժանգոտ՝ պատշաճ կը լինէր անկի իւրաքանչիւր բանդի վրայ, ուր յանցաւոր՝ թէ անպարտ, հազարներ են տառապում. ամենակատաղի ոճիւրդորն իսկ ողբալի զ՛Տ չէ՛ մի խաւար ոյժի, մի մութ ու ծանր ժառանգութեան, հասարակական անիրաւ կարգերի: Եւ յետոյ՝ ոճիրն իսկ տանջանքի գնով չի՛ կորցնում իր անասուր, ըմբաստացոյցիչ բնովը: ու լուսութեան մէջ որբա՛ն արիւթիւնների, որքան առաքինութիւններ...

— Եւ հերոսութիւնների, ընգհատեց ինձ բժիշկը: այո՛, բանդում ամենէն մտաւալած, անշան արարաններ իսկ երբեմն կարող են դադարա՛ աշխարհէջ շատ աւելի վեր բարձրանալ:

— Դու ինձ յիշեցրի մի անքը, շարունակեց նա մի փոքր լուսութիւնից յետոյ, մի հաղափար գեպը, որ յաւիտեան չզիտի կարողանամ մտածալ: Դու գիտես, որ այստեղ ընկնելուց առաջ՝ ես մի արքայի տարի Գ-ի բանդում էի: Մտքս միակ զուակնն եմ, իսկ թէ ի՞նչ տակ է մի ժօր համար իր զուակի բանագրութիւնը, լուռ հասկանում ես: Այս երկրորդ արքան, որ ես իմ անձնական ցաւը մտաւայած, ստիպում եմ հնարներ մտածել ինձի պատուին ստիպելու: Եւ ամեն անգամ տեսակցութեան օրը հասնելիս, յուզուածն ու անհամբարտութիւնը համակում է ողջ ետիւնս — պետք է հազար ու մի սանր յորինել, գոհ, ուրախ և, մանաւանդ, առողջ ձեւանալ, գեղմիս քունատուութիւնը բացա-

արել, մտաւուռ ազատութեան մի նոր առասպել ստեղծել միշտ աւելի հաւանական, աւելի սրտապոկիչ, բան նախընթացը:

Հաւաստացնում եմ բեզ, արածս իրօք արիւթիւն է և տեսակցութիւնից յետոյ՝ ինքս ինձ միշտ ներքողում էի ու երջանիկ էի, երբ յաղուում էր խեղճ ձօքս միութարած քամար զնել:

Ու համոզւած էի, որ իմ ընկեր կալանաւորներից և ո՛չ մեկը պիտի կարողանայ երկու տարի շարունակ իմ հիւանդագրին միմակում, իմ անհանգիստ, բողբոջ հոգով սառնարին տակունութեան այսպիսի օրինակ ցոյց տալ: Իւ ահա դարձնալ մի անգամ վերակացուն եկաւ յայտնելու ինձ, թէ ժայռ սպասում է: Ուրախ ու կայտառ անք ընդունեցի, այսերս շփեցի կարծիքու հաւամար, խորիստ, համարձակ բայլածքով տեսակցութեան սենեակը ժայռ ժպտագէտ:

Մայրս սպասում էր. նրանից քիչ հեռու, պատի սակ կանգնած էր մի շահիլ հայ գեղղուհի: Ինձ տեսնելուն պէս՝ նա ամօթխած կերպով կնկեց իր սեղունի ճարտանակ ոչինչ չկար, տեսակցութեան էր եկել, անկական. մեր օրերում՝ ո՛վ մերձուոր կամ հարազատ չունի բանդերում:

Հազիւ սեղ էի բռնել երկաթէ վանդակի տառը, որի միւս կողմում ժայռ էր, հազիւ արասանել էի ողջոյնիս առաջին խօսքը միշտ ժպտով ու կատակով, երբ յեւտեւանս լուեց ծանր շղթաների ձայն՝ որոտագրին ու պալանդակ. յետ նայեցի, դա մի հայ կալանաւոր էր, 25—26 տարեկան երիտասարդ. որ թափով ներս ընկաւ երկու վերակացունների խիտս հսկողութեամբ: Ըղթայաւած էին ո՛չ միայն նրա ոտները, այլ և ձեռները, որոնց դասակից բաշ էր ընկել մի ծանր երկաթէ կողպէր: Մահապարտ էր, ինձ ծանթ...

Ուրեքս զոգայցին, գոնն թուռւ, մնտներս ուժգնորեն իրար վրայ կիան ու փակեցին. ժայռ այդ նիտակց ու շփութեան՝ նայում էր մէկ ինձ, մէկ շղթայակիր երիտասարդին, առանց բան հասկանալու:

Երկու օր առաջ նրան գատապարտել էին ժահւան և ահա կինը եկել էր տեսակցութեան, մերջին տեսակցութեան, անշուշտ:

Մայրս այդ չգիտէր, ու կուզէի, որ չիմանար. գիտէ՛ր արքեօք այդ գժաբիտ կինը, որ կենդանի, առողջ մտուռ նու առաջ էր կանգնած, բայց արգէն այրի...

Այս հարցը մտքնի ծանր հարանեով տանջում էր դանգս. բարացայ տեղում, շշմեցի, աչքերիս առաջ մշուշ էր, աշխատում էի այն կողմը նայել:

Այդ երկաթէ երիտասարդի փոթը չէր սակայն. ահայցին շղթաները ուժեղ ոտքերի սակ արորողի շարժումով նա ժտեցաւ վանդակապատին ու սկուեց մի խտակցութիւն, որից հոգիս փշաքաղում էր:

— Բարով, այ՛ կնիկ, բացականեց նա, ուրախաձայն հը՛, ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ աշխարհում, ո՛վ սաղ, ո՛վ մեռած:

Հուն էինք:

Եկեղեցուց դուրս եին փախի կախանա՛րները՝ գորշ, մուռլ շարքերով ու ծածկուած էին բանդի սև խորշերուն՝ Հասր սանջանքը գոնում էր դարձնող մի գիշեր իր երկաթները կրծելու բար լուսթեան մէջ...

Եւ Տոբա լըւած էր պայթելու շնի, ու կ'ուզէի ձշալ հարահարով մէկ
"ուսը սա, Օրէնք":

SURUGER

Գ Ե Թ Ը Ը Կ

Աւ այսօր լրանում է իմ քսանհինգ ամսին. կարմիր արիւնով իր երակներ ունեւ, հուսա ու յաղթ բազուկներ, բոցավառ աչքեր և սիրտս թրթռուն անսոց գաղունների երանուէտ յայտնով. — ո՞վ է լինելու իմ հարսնացու...

Ո՞վ է սովելու իր կրծքին իմ լայն ու թոցոտ ձախանը, ո՞ր կոյսի ընթոյշ սիւսն է լինելու իմ հոնք սիրոյ ապաստան, ո՞ր գեղուհին պիտի գողգողայ իմ հզօր թագկների մէջ, ո՞ր առագաստը պիտի պարփակի իմ առնական մարմնի ձիւնեղեն կեանքները:

Սե՛ք, ի՞նչ անեմ այժմ գեղեցկութիւնն ու կորնովը, որ մեր դաշտերի արևկայ 'երանքն' ունի, շուշանագեղ հայրենիների կախարդական թովչանքը — սաք, ո՞ւմ 'տամ' արտա 'տա' ծով գեղունը, ո՞վ է լինելու իմ սիրական հարսնացու...

Այսօր նորից իմ սիրոյ օրն է և սիրտս սուսն հնչուն էին աչքերով — ո՞ր 'ես' իմ սիրական...

**

Բայց... օ՛հ, Յեր Աստուած... Սիրտս... օ՛հ, ո՞վ այսպես դառն ձմեռ սիրտս, ո՞վ այսպես երկաթեայ ծանրութեամբ նստաւ երազներին վրայ... ո՞վ է այսպես 'անդորմ' շնկալում կուրծքս...

Ո՞վ...
— Հայրենիք...

Օ՛հ, ինչպէս էի ուզում մոռանալ ջեռը իմ սիրական հայրենիք, օ դու իմ կարմիր հարսնացու...

Զե՛մ կարող...

Զո հեծեծանքը աղու, շք լսող 'այրոզ', թո վերուոր երազի անյաղթ հրապոյրը, հայրենիք...

Զե՛մ կարող...

Սկսած այն օրից երբ մայրս երկնքով ինձ աշխարհ բերեց, 'ես' նրա 'կեմքի' վրայ միայն խորունկ սանջանք, լուսա արմուճիկն 'և' աչքերունը արցունք, արցունք միայն ստեայ...

Իմ վերուոր, իմ լսողը հայրենիք...

**

Աւ այսօր լրանում է իմ քսանհինգ ամսին
Եւ իմ մասաղ կեանքի պատմութիւնը, ո՞վ իմ աղիչ

Վաթան, որ պատմութիւնն է և յի — մտքով արեւած եւ արնասուքի մի հասանք եղաւ, որ ոչորեց եղջ աչքերս՝ մայր հողը յագեցու նրան Թեյլուց և աշխարհը՝ գեռն ուն

Աւ ես անն օր ապրեցի Թշուռութիւնը անսիրական, սեխայ երազը՝ խորագիւնն, անկուսը՝ անյայն և բախտը հայտնական և կայր, ո՞վ իմ սիրական հայրենիք...

Աւ հոգին ծանրացած սև ու մուռլ զգացումներով, թափաւայած մատուցառ ու մոխրածածկ անարակներով վրայով, ինքնիքը յանձնեց 'արցունքի' դառն ստորմտիքին, հայրենիք...

Ահա անունում եմ ո՞վ իմ աղիչ վաթան, գաշտերը 'մսկեղեն, հոգիները թաւիշ, բարձուքները 'սասնաղակ' — ուր բար չկայ՝ որ մի 'տա' պատմութիւն, թուսի չկայ՝ որ մի 'տա' որ 'Քր' չկայ՝ որ մի 'խալ' հասարակ հասարակ շունչնայր գեռ չկայ, սառ չկայ, որ մի ոչք, մի անանուն հեծեծանք լուսննայր 'դառ' չկայ, ծաղիկ չկայ, մի ափ հող չկայ՝ որ հարազատ 'արիւնով' ներկուած չլինի:

**

Աւ հոգին կախարդական թեւեր առած՝ ահա սուսառնում է գեպի անցեալը հերոսական, ո՞վ իմ կարմիր հայրենիք, երբ հոգից լըրած գաղափարի ծիրանի ցուլքերով 'խալ' սուսառնում էր արևին մրիկների միջով՝ միշտ գաղափարի ոսկեղեն հրայրը թո բոց աչքերում, փառք՝ ձագարից և գիցալնի 'բոսորային' ծիրանին օւսերից...

Օ՛, ինչ գեղեցիկ էիր այն ժամանակ դու՝ թո կարմիր խեղճութեան, թո կայր հասարակ մէջ — ի՞նչ գեղեցիկ...

Աւ այնուհետև հազար-հազար 'արիւնքի' ընթացքում, սիրահար գեղեցիկն ու բարիին — յախանապես հարբած 'այն' խեղճութեամբ — միշտ գեպի լայն ու երկնքի թաւիշ խորութիւնն 'էր' ձգտում՝ ուր խոր-հորդներն ու իմաստութիւններն էին հնչողուս:

Աւ այնուհետև հազար-հազար ամսերից դու թո հոգու թաւիշ անուշութեամբ ու 'աղանակ' մեղու, թեամբ միշտ գեպի լայն սուսառնեցիր, վաճառ ու յաւերժօրեն գեղեցիկը, շողապար, կախարդական երազը, միշտ և որ դաժան բախտը իր երկաթե ծանրութեամբ թո ուսերին իտաւ, բարբոսները թո լուսեղեն թեւերի թափը կտրեցին և թո հոգու պայծառ բարութեանը վրայ կարմիր եղեռնը սուսառապալքի մաթ կիցը գրեց:

Ա՛հ, մեր երազները, երազները ոսկի...

**

'Իսկական' է...
Ահա կը վանեմ ձեզ իմ հոգուց՝ ո՞վ մակուտի գիշերներ, ահա կը 'լնեմ' ձեզ իմ 'արիւնք' ո՞վ արհաւիրքի ցերեկներ, ահա թո հոգիս ու շքնաղ 'երազին' կը փութեմ վերստին, ո՞վ իմ 'երազուն' հայրենիք:
Աւ ահա ձեները 'անձնագրոս' կ'ընդուն 'ես' և արջո-

անու անդդից երկիրը գոփում արծաթ սմբակներով, նիզակները վաւուում են արևի ոսկի փայլի առաջ և արերը զուրք են թռչում ազամանդեայ պատեաններին...

Լ՛ռ... Լ՛ռ...

Մի կախարհական փոթորիկ և անցնում այս ներհամ գաշտերի վրայով...

Լ՛ռ... Լ՛ռ...

Մի կախարհ վհուկ անցաւ այս համր հովիտների միջով և կառաղի քրիկը զայրոյթից կուրծքն է Ե՛նեում գրանթիթեայ Ժայռերի վրայ:

Լ՛ռ... Լ՛ռ...

Մի հրաշագեղ կին անցաւ այս լեռների կրճերով, կիսամերկ ու գե՛ղը Եանկած իր սևահեր վարսերի Եով գիշերով, իր Եիրանի թեղանիքը արշալոյսի արևնոտած փայլն ուներ և սաինքներից ցայտող լոյսը տանական հոգիների մէջ կայտակներ անձրևեց. նա անցաւ այս գաշտերի վրայով և ամեն սեղ իր երազի անյաղթ հրապոյրը փոխեց...

Լ՛ռ... Լ՛ռ...

Ահա զաւանկները վերստին պատրաստ են ընզ համար փառքի սիւնը կերակել երգով ու Ժպիտով, ազիջ հայրենիք...

Ու այսօր լրանում է իմ քսանե հինգ տարին, — կարմիր արևունով երակներ ունեմ, կուռ ու երկամբ բազուկներ, բոցաժառ աչքեր և սիրտս լի է հրեղէն սիրով. ա՛հ ինձ իմ սիրական հայրենիք, իմ կարմիր հարսնացու...

Առ ինձ՝ հոգիս...

ՅԱԿ-ԱՐՄԷՆ

1914, մարտ. 4արիմ

Ք Ա Ռ Ա Ս Ն Ա Մ Ե Ա Ա Յ Յ Ո Ր Բ Ե Լ Ե Ա Ն
ՄԿԻՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԻ

402 ՀԱՅ ՀԱՍՍԻՍԿՈՒԹԵԱՆ

Ազնի հայրենակիցներ,

Յաւաջիկայ ապրիլ 18՝26-ի կիրակի օրը, Պօլսոյ մէջ պիտի տօնէի Վերսիէ փորթուգալեանի հանրային գործունէութեան քառասնամեայ Յօրհեծանքը:

Մեծարանքի այս արգար արտայայտութիւնը, նախաձեռնած Ամերիկայի մէջ 1911-ին, յետաձգւեցաւ, քաղաքական անպատաս պարագաներու բերմամբ: Յօրհեծանական գործին նախաձեռնողները ներկան շատ տիւր կը գտնէին զբաղըւտ համար անցեալով, Իսկ այժմ, օգտելով խաղաղ պատեհ հասթիթեան, Յօրհե. Յանձնաժողովը ներկայ կըլը կ'ուզղէ հայութեան:

Վերսիէ փորթուգալեան մեր վերանորոգման ձգտումներուն ռահվրաններն մին է: Իր կենսքը երկու նշաւարան ունեցաւ, — ա ն ձ ն : ի Ր Օ Շ Ի Ե և և կ ա մ ք :

Անձնւիրութիւն՝ զրկւած ու խաւարի մէջ խարխափող հայ Ժողովուրդին: Իր գործը եղաւ ստեղծել ազատութեան աննշը երիտասարդութեան մէջ՝ ներշնչելով անոր ըմբատութեան ոգին, ու նաև պայքարիլ ազիտութեան գէժ, լոյսին զէնքերով:

Վերսիէ փորթուգալեան մէկն է փորթութիւ՝ բայց հզոր փաղանգի մը մարտիկներն, որոնք գրիթէ քառասուն տարիներ առաջ, հեռակեղով խրիմեանի արի առաքելութեան, ջանացին նոր ուղի մը գծել հայ ազգին առջև: Անոնք շրաւականացան միայն Պօլսոյ մէջ գործելով ի նպատակ հայ վերազարթման գտանի, այլ նեաւեցան դեպի կարտու միւրաւոր հայրենիքը, Ժողովուրդին համար ու Ժողովուրդին հետ գործելու իգեալով թոքատեն մինչև զապարտական՝ հայ Ժողովուրդը հիացումով կը յիշէ այն անձնագործ գործունէութիւնն ու արդիւնքները, որոնց հեղինակը փորթուգալեանն էր:

Եւ երբ՝ քաղաքական դժպճի պայմաններ զինք վտարեցին հայրենի հողէն, գործիչը ձեաց նոյն գեղեցիկ սկզբունքներուն անյողոզող գրոշակիլը: Թեև տարագիր, Մարտիկն՝ երկու տարիներ իր յԱրմենիայով շարունակեց սկսած գործը.—խորանել ազգային անգիտակցութիւնը, պահանջելով հայրենի բնագաւառին ռանահարած իրաւունքներն և պաշտպանել սեական, յաճառ պայքարի սկզբունքը հին աէժիթին գէժ:

Այն տակնուութիւնն ու յարասեութիւնը, զորս ներթական Ժայրոյթգործն աննխանանելի պայմաններու մէջ ցոյց տաւ փորթուգալեան, կամքի հերոսը կը գարձընեն զինքը:

Հայ հասարակութիւնը՝ ուրեթե կը պատրաստի յարգանք ընծայել Ա ն ձ ն շ ի Ր Օ Շ Ի Ե ն և կ ա մ ք Ի ն, այդ աթիւ ստեղծելով ոգևորութեան նոր աղբիւր մը ներկայ սերունդին, որ պէտք ունի ներշնչելու Վերսիէ փորթուգալեանի կենքին թելադրէ և ազնիւ օրինակներէ:

Յօրհեծանական Կեդր. Յանձնաժողովը հեազհետե պիտի հրատարակէ այն բոլոր նախապատրաստութիւններն՝ որոնց նպատակն է վայելուց կերպով տօնել աշուար գործիչին քառասնամեակը, և ջերմ յոյս ունի, որ թէ՛ նրկրին և թէ՛ գաղութներուն մէջ մինչև հիմա եղած ամանակի հանգէներէն զատ, Պօլսոյ Յօրհեծանական հանգէսին օրը տեղի կ'ունենան համակրութեան նոր արտայայտութիւններ, իբրև լաւագոյն քաղաքանքը հանրային գործունէութեան փշոտ ասպարեղին վրայ:

Ի դիմաց Յօրհեծանական Կեդր. Յանձնաժողովի ԿԱՐԿԱՒԻՐ ՄԱՍՆԱՌՈՒՄԻ

1914 յունւար 4, Պօլսոյ

Հասցէ ամեն տեսակ նամակներու համար՝

Տօքոս. ԳԱՋԱԻ ՄԱՆ

Բերա, Ազա փողոց, թիւ 2, Կ. Պօլսոյ: